

AKİF AŞIRLI

NƏRİMANOVUN KREMLDƏ QƏTLİ

BAKİ – “NURLAN” - 2006

Texniki redaktor: ***Edqar Hənifəyev***

Akif Aşırılı. Nərimanovun Kremlə qətli.
Bakı, "Nurlan", 2006. - 106 səh.

“Nərimanovun Kremldə qətli” kitabı XX əsr Azərbaycan tarixinin müəyyən zaman kəsiyində səlnaməsini yazmış, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə xalqımızın həyatında rol oynamış Nəriman Nərimanovdan bəhs edir. Həm sağlığında, həm də ölümündən sonra ən yüksək təriflərin, gah da amansız təqiblərin obyektı olan bu siyasət adamı hələ də birmənalı qiymətini almayıb. Müəllif siyasi nöqteyi-nəzərlərdən kənar obyektiv mülahizələrə üstünlük verərək, Nərimanov barəsində indiyə qədər bəlli olmayan faktlara istinadən onun ömür yoluna işıq salmağa çalışıb. Kitabın adının bu cür qoyuluşu da Nərimanovun fəaliyyətinin faciəli sonluğuna tam uyğundur.

“İsmayıl bəy öldü deməyə dilim gəlmir. Öldü sözündə yoxluq var. “İsmayıl bəy yoxdur” xəbəri məni dərin-dərin fikirlərə salır, ürəyimi sıxır, gözlərimi torlandırır. İndi millətin qeyrətli hamisi kimdir? İndi İsmayıl bəyə millətdən nə lazımdır? Bircə məzar daşı. Bu daş nəyə xidmət etməlidir? Ey millət, sənın yolunda bütün ömrünü sərf etdi, sənın hüququnu mühafizə etdi, son nəfəsinədək səni nicat yoluna dəvət edən insanın qəbri səndən bir daş gözləyir. Fəqət bu daş bütün millətin daşı olmalıdır”.

**Nəriman Nərimanovun
İsmayıl bəy Qaspralının
ölümünə həsr etdiyi məqaləsindən**

Nəriman Nərimanov barəsində çox yazılıb, haqqında müxtəlif səpkili fikirlər, ideoloji istiqamətli yanaşmalar ortaya qoyulub və indiyə qədər də yazılanlardan daha çox nələrsə yenidən işıq üzə görəcək. Şəxsiyyəti, fəaliyyəti tədqiqat obyektı olan bu dövlət və siyasət adamı bizlərə çox zaman qələm adamı kimi təqdim olunub.

Ölümündən ta 1956-cı ilə qədər adı yasaqlanan Nərimanov yalnız ötən əsrin yetmişinci illərində ictimai lider və dövlət adamı kimi ədəbiyyatlarda görsənməyə başladı. Elə həmin ötən əsrin sonlarında milli-azadlıq hərəkatının ilk mərhələsində kifayət qədər ağırlı ittihamlara tuş olaraq Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə bağışlanmasının müəllifi olaraq kitab səhifələrinə köçdü.

Hətta Nərimanovun adı ilə bağlı nə varsa, hamısı milliləşdirilməli, heykəlləri sökülməlidir kimi sərt tələblər də ortaya çıxdı. Nərimanov belə münasibətə layiq idimi? Hər halda tarix yalnız faktların dili ilə danışdığı üçün əlahəzrət fakta müraciət olunmalıydı. Bəs tarixi fakta münasibət aydın olmayanda bu qədər səhvləri kimlər düzəltməli, qaydaya salmalıdır? Azərbaycan sovet tarixinin nərimanovşunasları Şərqi Lenini olan bu əzabkeş siyasət adamının fəaliyyətini Mərkəzi Komitənin tapşırığı, göstərişilə inqilabın öndəri, Rusiyaya hədsiz sədaqət nümunəsi, proletariatin avanqardı, milli burjuaziyanın düşməni kimi epitetlərlə tarixləşdirərək, köklü səhvlərə yol verdiklərindən yenidən Nərimanov mövzusuna qayıtmaq istəmədilər. Axı onlar yarım əsrlik yazdıqlarının üstündən necə xətt çəkib, Nərimanovu yanlış addımları, düşüncələriylə obyektiv, olduğu kimi yazsınlar? Nərimanovşunasların bu tərəddüdləri tarixdə səhvlərə, təhriflərə kifayət qədər yol açıb ki, artıq Türkiyə mətbuatı, araşdırmaçıları Nərimanovun fəaliyyətini təftiş etməyə başlayıblar. Obyektivlik naminə demək olar ki, son iki-üç ildə professor Teymur Əhmədov, mərhum millət vəkili Şamil Qurbanov, gənc tədqiqatçı Firdovsiyyə Əhmədova və Azərbaycanın Macarıstandakı elçisi Həsən Həsənov bu mövzuya yeniliklər gətirmişlər. Təbii ki, araşdırmalar davamlı olmalı, Nərimanovun timsalında Rusiyanın Azərbaycana yönəlik tarixi siyasətinin parametrləri, detalları elə bu günümüz üçün müəyyənləşdirilməlidir. Tarix dəyişmir, təkrar olunur. “Erməni məsələsi”nə çox böyük önəm verən Çar Rusiyasının siyasi məzmunundan heç də fərqlənməyən Sovet Rusiyasına, onun siyasi elitesinə Nərimanov niyə müqavimət göstərə bilmədi? Ömrünün sonlarında oğlu 5 yaşlı Nəcəfə yazdığı etirafları bol olan məktubunda bolşevizmə münasibətində köklü dəyişikliyin yaranma səbəbləri hardan qaynaqlanırdı? Nərimanov aldanişların qurbanı olaraq Azərbaycanın müstəqil bir Sovet Cümhuriyyəti kimi yaşamasıdan dolayı apardığı mübarizədə niyə uduzdu?

Məmmədəmin Rəsulzadə-Nərimanov münasibətləri yazılanlarda olduğu kimi niyə mənfi məqamlar üzərində dayanır?

Ümumiyyətlə, Nərimanovun AXC-yə münasibəti necə olub?

Tariximizin Müsavat dövrünün araşdırıcıları bu tarixi şəxsiyyətə ideoloji rakursdan yanaşır və yanlış nəticələr doğurur. Yaxud nərimanovşunaslar az qala Nərimanovun timsalında Şərq Peyğəmbəri obrazı yaradaraq, əks tərəfin gətirmiş olduğu arqumentlərə əsaslı cavab əvəzinə, emosional fikirlər səsləndirirlər. Doktora “qara yaxanların ağızlarına şillə vurmaqla” öyünənlər görünür bir sıra suallara faktlara əsaslanan cavablar vermək istəyində, həvəsində deyillər. Türkiyədə solçu görüşlü araşdırmaçılar artıq Nəriman Nərimanov şəxsiyyəti, siyasi fəaliyyəti və dünyagörüşü ətrafında bir neçə yöndə fəaliyyətdə bulunmaqdadırlar. Bu araşdırmaların bir qismi bizim arxivlərdə olmayan sənədlərə əsaslanır, Nərimanovun Türkiyə və türk dünyası ilə əlaqələrini ortaya qoyur. Hətta bir az uzağa gedərək onun “Qızıl Turan” qurmaq istəyən milliyətçi kommunistlərin ideoloqu olduğu barədə tarixşünaslığı yeni materialla zənginləşdirirlər. Nə idi bu “Qızıl Turan”, onun ideoloqları kimlər idi? Türk Sosialist cümhuriyyətlərinin bir araya gəlib, ideoloji yöndə yeni bir siyasi birləşmənin qoyulması istəyi nədən doğurdu? Doktorun Kremldə 1925-ci ildə qətlindən sonra, 1956-cı ilədək yasaqlanmasının səbəbi nə idi? Atatürk, Ənvər

Paşa, məşhur tatar kommunisti Mirsultan Quliyevlə Nərimanovu bağlayan siyasi əlaqələr indiyədək öz tədqiqatçılarını gözləyə də, hələlik bizlər Nərimanova obyektiv baxışı bizə bəlli olan iki məktubun üzərində qururuq. Sözügedən məktubların ikisi də akademik Püstəxanım Əzizbəyovanın təqdimatında 1992-ci ildə kitabça halında nəşr olunub. Məmməd Səid Ordubadinin “Nərimançılıq” xatirəsi iki-üç il öncəyədək Əlyazmalar İnstitutunun seyflərində çapını gözləyirdi. Nə yaxşı ki, professor Şamil Qurbanov həmin məktubu əski əlifbadan çevirərək çap etdirdi. Azərbaycanın ərazi problemləri, sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsində Nərimanovun səriştəsizliyi, bacarıqsızlığı və hətta xəyanətkar mövqeyində axtaranlar ittihamlarını əsaslı şəkildə izah etməli, tarixi dəlil və faktların təhrifinə yol verməməlidirlər. Əlbəttə, Nəriman ideal siyasətçi, bir dövlət xadimi deyil. Onun hakimiyyətə gəldiyi vaxt və Azərbaycanın tarixi vəziyyəti olduğu kimi, təhriflərə yol vermədən, antipatik yanaşmadan kənar təhlil olunmalı, real vəziyyət əksini tapmalıdır. Onun hakimiyyətə gəlməyi, yoxsa gəlməməyi xalqımız üçün daha münasib və əlverişli idi? Onun bu vəzifədə xidməti üstünlük təşkil edir, yoxsa qəbahəti? Bütün bu suallar aydın cavab istəyir.

Zəngəzurun Ermənistanə verilməsində “1 dekabr bəyanatı” Nəriman şəxsiyyətini həmişə alçaldacaq bir durumda qoyduğu şəksizdir. Ancaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mübahisəli ərazilərin həlli istiqamətində beynəlxalq danışıqların, müzakirələrin hansı nəticələr verdiyi, hakimiyyət dəyişikliyindən sonra hansı situasiyanın yarandığı bəlli olmayınca ittihamlar səngiməyəcək. 1920-ci ilin aprelindən başlanan bolşevik istilasına, milli burjuazianın aradan qaldırılmasına, insan şəxsiyyətini alçaldacaq hərəkətlərin baş alıb getməsinə, dini inanclara qarşı yönələn təbliğat metodlarına Nərimanovun müqavimət göstərmək niyyəti onun Stalinə ünvanladığı “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” məxfi qrifli məktubunda aydın görünür. İslamı aradan qaldırmaqla Şərqi sovetləşməsinin mümkün olmayacağını, bu problemin böyük fəsadlar törədəcəyini anlayaraq, islamla kommunizmi bir araya gətirməyin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlasa da, mövcud rejimin müqaviməti onun iradəsini sındırdı. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinin məğzi Çar Rusiyasının milli ədavət siyasətində görünən Nərimanov bu hisslərin təsiriylə “Bahadır və Sona” əsərindən sonra, dini inanclara qarşı yönələn “Pir” hekayəsini yazdı. Bütün bu paradoksallığı onun siyasi iradəsizliyində, yaxşı dövlət xadimi olmamasında görünər Nərimanov şəxsiyyətinin, fəaliyyətinin dolanbaclarına diqqət yönəlməli, alternativ baxışları tariximizə gətirməlidir. Nərimanov hakimiyyətə nə zaman gəldi, onun gəlişi dönməli problemlərin nələrdən ibarət olduğu da diqqət tələb edir. Zəngəzur itkisindən sonra Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, ən əsası da bu günümüz üçün əsas ağırlıq problem olan Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmasında Nərimanovun aparmış olduğu siyasət çözümləli, doğru-dürüst əksini tapmalıdır. Azərbaycanın sovetləşməsinin Rusiyanın yeni işğalçılığına azərbaycanlı bolşeviklərdən biri “bizim məmləkətin taleyini yerin altı müəyyənləşdirir” söyləyərək, həqiqətə işıq salırsa, Nərimanovun Rusiyanın Azərbaycanda “neft kralı” Serebrovskiye qarşı apardığı mübarizə də öyrənilməlidir. O, Azərbaycanda çıxarılan neftin bir hissəsinin ölkədə qalmasının vacibliyini israrla tələb etsə də, nəticəsiz qalırdı: “Azərbaycan kəndlisi ağ neft olmadığı üçün talaşa yandıranda, Azərbaycan vətəndaşı Tiflisdə ağ neftin Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istər-istəməz bütün bunları törədənlərin ünvanlarına tənə, müstəmləkəçilikdə ittiham eşitməyə məcbur olursan”. Nərimanov “müstəmləkəçilikdə ittiham”ı Stalinə ünvanlayaraq, Leninin vəd etdiyi “müstəqil Sovet Azərbaycanının” yalnız şüar olduğunu anlayaraq, Şərqi milliyyətçi kommunistlərini bir araya gətirib “Qızıl Turan” yaratmaq istəyinə düşməyə bilməzdi. Çünki “ana dilimi sevirəm, çünki anamı sevirəm” söyləyən, ömrü boyu bütün məşəqqətliyə, çətinliklərə, siyasi qarşıdurmalara tab gətirən Nərimanov Azərbaycanı sevirdi. “Aldananlar üzərində qələbə yoxdur! Nərimanov aldanmışdı. Ona müstəqil Azərbaycan vəd edənlər Azərbaycanı simasızlaşdırmaq niyyətini gerçəkdən həyata keçirmişdilər.

Ömrünün sonlarında oğlu Nəcəfə yazdığı məktubda “bəlkə sən bu məktubu oxuyanda bolşevizm olmayacaqdır” söyləyən Nəriman ömrü boyu insanın istismarına qarşı mübarizə aparacağını, bəşəriyyətə xeyir verəcəyini deyirdi. Oğlu Nəcəfə yazdıqlarını Türkiyə diplomatı Doktor Rza Nura da eynən söyləyirdi: “Bolşevizm nə? O bir rəzalətdir. Mən buna yol verə bilmərəm”.

Onun istəyindən asılı olmayaraq bolşevizm Azərbaycanı “simasızlaşdırdı”. Məhz bu simasızlaşdırma siyasətində onun günahlarının çox, ya da az olmasından dolayı Nərimanov əyərəklikliyi ilə birgə öyrənilməli, tədqiq olunmalıdır. Çünki bu tarixi şəxsiyyət dövlətçilik tariximizin bir səhifəsini yazmış, Rusiya-Azərbaycan, Türkiyə-Azərbaycan siyasətinin tarixi mərhələlərində fəal rol oynamışdır. Ona görə də son dövrdə bəzi araşdırmalara yol açan “milli təmayüllü kommunist” deyiminin arxasında hansı mövqeyin, siyasi nöqtəyi-nəzərin dayandığı müəyyənləşdirməli idi. Nərimanov Stalinə müraciətdə özünün “millətçi” olduğundan imtina etmir: “Mən həmişə bu nöqsanları (azərbaycanlıların sıxışdırıldığı haqqında) göstərirdim və əlbəttə, əleyhdarların dili ilə desək, “millətçi” adını qazanmışdım”. “Millətçiliyi”nin səbəblərini də açıqlayır: “Müqabil tərəfin millətçi təmayülü olduğca bu tərəfin də millətçilik təmayülü olacaq

Ömürlüyü

Nəriman Nərimanovu ziddiyyətli, fəaliyyəti aydın olmayan bir şəxsiyyət kimi dəyərləndirənlər nədən bu qənaətə gəldiklərini əsaslandırma bilmirlər. Əgər tarixi şəxsiyyət barəsində fikir səsləndirirsənsə, dediklərini sübut etməlisən. Məsələ budur ki, sübut yoxdur. Sübut Nərimanovun keçib gəldiyi yolun hamar olmamasında müəyyənləşə bilər ki, tədqiqatçılar indiyə qədər bu “nahamar yolun” bütün hissələrini tədqiq etməyiblər.

Nərimanov haqda doğru-dürüst fikir yürütmək üçün onun doğulub-böyüdüüyü ailə və mühit də nəzərə alınmalıdır. 1870-ci ildə Tiflisin məşhur Şeytanbazar məhləsində, Novruz bayramından iki həftə sonra dünyaya gələn Nərimanın soykökü Cənubi Azərbaycanın Urmiya mahalına bağlıdır. Adını oğluna qoyduğu ulu babası Nəcəf 17-ci əsrdə Tiflisə köç edərək, Kaxetiya valisi birinci İraklinin “eşik ağası” olub, dövrün tanınan, seçilən insanlarındanır. Bu nəslin ədəbiyyata, incəsənətə meyli olduğundan Nəriman onu əhatə edən mühitin və aldığı tərbiyənin təsirindən həmişə yaşadları arasında seçilib. Babası Allahverdi bəy Zaqafqaziyanın tanınmış musiqi xadimi, əmisi Əlimirzə dövrün savadlı, elmi, bir neçə dildə yazıb oxumağı bacaran ziyahlarındanır ki, Nəriman onun vasitəsilə ərəb və rusca yazıb-oxumağı öyrənib.

1879-cu ildə Tiflis ruhani məktəbində oxuduqdan sonra onu Qori Müəllimlər Seminariyasına qoyublar. Elə Nərimanın faciəli günləri də seminariyada təhsil aldığı zaman atasının dünyasını dəyişməsi ilə başlayır: “Mən təhsilimi davam etdirmək arzusundan əl çəkdim. Atamdan sonra pulsuz-parasız qalmış ailəm haqqında fikirləşməyə başladım. Vəziyyət həm də ona görə ağır idi ki, böyük qardaşım Salman xəstə yatırdı. Nəslin ağsaqqalı Əlimirzə taqətdən düşmüşdü”. Atasının dəfnindən sonra təhsil payğılarına əlvida deyən Nəriman anasına təskinlik verərək söyləyirdi: “Mən evdə qalıb pul qazanacağam”. Bəli, pul qazanmaq, ailə dolandırmaq artıq onu düşündürür, vəziyyətdən çıxış yolları arayır, götür-qoy edirdi. Pul qazanmağın elə sadə, adi bir iş olmadığını duyurdu. Müəllimliklə məşğul olmaq ailənin ehtiyaclarını ödəməsə də, qismən kömək idi. Elə ona görə də Borçalının Qızılhacılı kəndində müəllimlik etməyə, həm də bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa başlayır. Elə “Nadanlıq” əsərini də dərs dediyi kənddə yazır. Nərimanov ailəyə hədsiz bağlı olduğunu öz fəaliyyəti ilə göstərsə də, insan tərbiyə edib yetişdirməyin cəmiyyət üçün gərəkli olduğunu oğlu Nəcəfə məktubunda bildirir: “Əziz oğlum Nəcəf! Mənim həyatım payğılarla dolu olmuşdur. Mən 20 yaşından qardaş və bacılarımın ailəsinə baxmış, bu 30 ildə 11 adam tərbiyə etmişəm. Onlardan 8 qızı ərə vermiş, qardaşımın 3 oğlunu maaşım ilə böyütmüşəm. Bütün bunları icra edəndən sonra, mən yenə də təhsil almağa başladım. 30 yaşında universitetə daxil olmuş, onu bitirdikdən sonra bütün qüvvəmlə qardaşım Salmanın uşaqlarının tərbiyəsilə məşğul oldum. Bütün bu işlərdən mən indi qurtardım. Bütün bunları ona görə yazıram ki, sən mənə bəşəriyyət üçün az iş görməkdə ittiham etməyəsən”. Atanın 5 yaşlı oğluna ünvanladığı bu məktubun mahiyyəti, Nəriman Nərimanovun mənsub olduğu nəsil-şəcərəyə, ailəyə bir türk olaraq necə bağlı və sədaqətli olduğunun göstəricisi, bariz nümunəsidir. Çoxlarının ağız büzüb, məzəmmət etməsindən fərqli olaraq, o, ömrünün gənclik çağında deyil, düz 50 yaşında ailə qurub. Əsasını yaratdığı ailənin sevinci də uzun sürmür. Müstəqil sovet Azərbaycanı qurub istədiyi kimi inkişaf etdirə bilmədiyi kimi, şəxsi faciəsi də tez gəlir. Oğlu Nəcəflə, həyat yoldaşı Gülsüm xanım ilə Kislovodskdən yadigar qalan yeganə şəkildə Nəriman türk kimi, kübar baxışlarla fotonun yaddaşında donub qalıb.

Borçalıdan Bakıya boylan Nərimanov ictimai-siyasi proseslərlə zəngin olan azərbaycandilli mətbuatın çoxlu nümunələrini ortaya çıxaran şəhər həyatına qovuşur. Bakıya köç etməsinin səbəblərini xatırlayaraq yazır: “Rus-tatar məktəbi açmaq üçün Bakıya köçdüm. Belə ki həmin ildə Bakı şəhər Dumasında rus-tatar məktəbləri açılmağa başlanılmışdı. Yeni açılmış rus-tatar məktəblərinin birində işləməyi məqsədə uyğun saydım. Xahişim qəbul olundu”. Sadəcə olaraq bu məktəbdə Nərimanov ştatdan kənar müəllim kimi çalışırdı. Çünki Maarif Nazirliyinin sərəncamına və nöqtəyi-nəzərinə görə, müsəlman müəllim dövlət qulluğunda işləyə bilməzdi, haqqı yox idi.

Çox yaxın münasibətdə olduğu ədib Abdulla Şaiq Nərimanovun Bakıya köç etməsi və yaşayış şəraiti ilə əlaqəli “Xatirələri”ndə xeyli məlumatlar verir. “Mən hələ kiçik ikən Nəriman Qori Seminariyasını qurtarandan sonra atam ilə görüşə gəldiyi yadımdadır. Nərimanovu ilk dəfə o vaxt görmüşdüm. Ailə dostluğumuz olduğuna görə Bakıya köçdükdən sonra anam ilə onu görməyə getdim. O zaman Pazinovski küçəsində, Cəfərovların evində yaşayırdı. Kabineti kiçik, qaranlıq bir otaqdan ibarət idi. Belə ki, yaşayış şəraitində yaşayan, çox çətinliklərlə dolanan, sonralar adına teatr, kino-klublar, mədəniyyət ocaqları verilən Şərqi Lenini millətin inkişafı üçün düşünür, təkcə müəllimliklə məşğul olmur, müxtəlif sahələrdə çalışırdı. Millətin oxumağa ehtiyacı olduğunu görüb duysa da, belə vəziyyətlə bir kimsənin maraqlanmadığını düşünüb nəinki Qafqazda, Şərqdə ilk olaraq qiraətxana açdı.

Bir tərəfdən müxtəlif əsərləri səhnələşdirir, toplanan vəsaiti ehtiyacı olanlara, gimnaziya tələbələrinin təhsil haqlarının ödənilməsinə yönəldir, digər tərəfdən isə yaradıcılıqla məşğul olurdu. Ziyalı o kəsdir ki, millətə lazım olan mənəvi ehtiyacları görsün, bu çatışmazlıqları, ehtiyacları fəaliyyəti ilə aradan qaldırsın. Bu məzmununda Nərimanov əsl Azərbaycan ziyalısidir. Müxtəlif sahələrdə xalqına təmənnaş xidmət etməyə hazırdı, tək millət onu anlasın, başa düşüb, inkişaf yolunu müəyyənləşdirdin. Bütün bunlar onun ən böyük amacı idi.

Yazmış olduğu dərsliklər minlərlə gəncin savadlanmasına gətirib çıxardı. O, "Azərbaycan dilinin sərhəvinəhvi" yazıb ana dilinin qramatik qaydalarını sistemləşdirib kitab halına saldı. Odessada Tibb Universitetində oxumaq üçün milli burjuaziyanın görkəmli siması Hacı Zeynalabdin Tağıyevin borc iltizamına qol çəkib xalqın sağlamlığı yolunda çalışacağını düşünürdü. Bakının Qara şəhərində imkansız fəhlələr üçün açdığı xəstəxana ona ömürlük xalq tərəfindən "Bizim doktor" adını qazandırdı. "Bizim doktor" traxoma, vəba əleyhinə tibbi təbliğat apararaq, millətin səhiyyə mədəniyyətinin formalaşmasında çox böyük fəaliyyət proqramları müəyyənləşdirdi.

Nərimanov sosialist hərəkatında yaranmış qeyri-millətlərin monopoliyasını dağıtmaq və azərbaycanlıları yeni yaranmış solyönlü ideyalardan kənarda qalmamalarını təmin etmək üçün 1904-cü ildə "Hümmət" adlı siyasi qurum yaradanlardan oldu. Azərbaycanın ilk sosialistləri, sonralar bolşeviklərin sıralarına qatılanların hamısı demək olar ki, milli təmayülçü kommunistlər kimi güllələnib, repressiya olundular. 1937-ci ilin ittihamnamələrində müttəhimlərə adətən bir sual da verirdilər: "Siz Nərimanovun millətçi qrupuna nə vaxtdan daxil idiniz". SSRİ tarixşünaslığından fərqli olaraq, Avropa tarixçiləri Şərqdə sovetləşmə prosesinə aid araşdırmalarında Nərimanovun "Hümmət"çilərinə daha geniş, əhatəli yer veriblər. A.Benniksenin "Azan səsləri" kitabı bu baxımdan tədqiqatçılar üçün yeni ola bilər.

Nərimanov kommunizm ideyalarına inanırdı. Rusiya bolşevikləri elə ki Azərbaycanda sovetləşmə adı ilə milli qırğınlara, fitnə-fəsadlara yol verib bu məmləkətin torpaqlarını parçalamağa başladı, onda Nərimanov səhv etdiyini anladı və çalışdı ki, öz yolunu müəyyənləşdirsin. Bu yol isə rus bolşevizminin əsarətində olan türk cümhuriyyətini birləşdirib Turan Sosialist Cümhuriyyəti Birliyinin yaradılması idi. Tatar kommunisti, bir müddət Stalinin "sağ əli" olan, 1929-cu ildə güllələnən Mirsultan Qaliyev, türk tarixçilərinin yaxşı tanıdığı Zəki Vəlidi Toğan və Nəriman Nərimanov bu ideya üzərində düşünməyə, qafalarda olan birliyin kağız üzərinə köçürülməsinə başladılar. Yavaş-yavaş sovet diktatura rejimini formalaşdıran Stalin türklərin bu birlik planını elə qafalardaca məhv etməyə girişdi və son nəticədə istəyinə nail oldu. Sovet hakimiyyəti, "bolşevik ideoloqları" Nərimanovun bu cəsarətini, xalqa bağlılığını, müstəqil dövlətçilik iddiasını ona bağışlamadı. 1925-ci ildə müəmmalı bir vəziyyətdə öldürüldü.

Ənvər Paşa, Nərimanov və Şərq xalqlarının qurultayı

Ötən əsrin qaranlıq səhifələri Azərbaycan tarixçiləri üçün kifayət qədərdir. Ələlxüsus 1905-ci ildən başlanan inqilabi hərəkatlar dönməindən sonrakı Azərbaycan tarixi və siyasi coğrafiyası əhatəli və obyektiv, ədalətli tədqiqatını gözləyir. Bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, yetərli deyil.

Tariximizin nərimanovşünasları bu sahədə yeni tədqiqatlar aparmalı, sovet dönməində bu tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin hansı mərhələlərinə aydınlıq gətirmək mümkün olmayıbsa, onu yerli-yataqlı nizamlayıb öz yerinə qoymalıdır. Bu baxımdan Nərimanovun yeritdiyi Azərbaycan-Türkiyə siyasətinin detalları, Moskvanın bu əlaqələrə münasibətdə hansı mövqeni sərgilədiyi, hansı təsir və təzyiq mexanizmlərini işə saldığı maraqlı olduğu qədər də aktualdır.

Ənvər Paşa, Atatürk, Mustafa Sübhi ilə Nərimanovun ilişgiləri diqqətdən yayınmamalıdır. Türkiyədə bəzi araşdırıcılar artıq bu münasibətlərin ayrı-ayrı detallarını arxiv bilgilərinə əsaslanaraq ortaya qoymaları bizim tarixçiləri də bu işə həvəsləndirməlidir. Siyasətə erkən yaşlardan qatılan, gənc türklər inqilabının əsas simasından "İttihad Tərəqqi" Partiyasının liderinə çevrilən, Osmanlı İmperiyasının hərbi naziri və baş qərargah rəisliyinə qədər yol gələn Ənvər Paşanın Azərbaycana olan sevgisindən, Azərbaycan dövlətinin qurulmasında vermiş olduğu böyük mücədiləsindən bəhs edən xeyli sayda faktlar kitab halına salınıb. Bu əzbəkəş, ürəyində türk sevgisi olan Turan aşiqinin Mudros sazişindən sonra Osmanlı Türkiyəsini ağır şərtlər altında öz taleyinə buraxması, Ənvər Paşanın yüksəklikdən enməsidir ki, bu eniş onun taleyini müvəqqəti olaraq bolşevikə bağladı. Milliyyətçi Nərimanovun bolşeviklərə inanıb, müstəqil Azərbaycan vədinə aldanaraq atdığı addımı sanki Ənvər Paşa da davam etdirməli oldu. Mudros məğlubiyyətindən sonra alman sualtı qayığında Tələt Paşa ilə birlikdə Odessaya, oradan Berlinə gedən Ənvər Paşa bir müddətdən sonra Moskvaya gəldi. Uçduğu təyyarə yolda qəzaya uğrasa belə Paşa salamat qalmış, gənc rus dövləti üçün təhlükəli hesab olunsada, bütün qadağaları aradan qaldırıb, Kremlə Leninlə görüşmüşdü. Ənvər Paşanın kimliyi və fəaliyyəti aydın olduğundan Türkiyənin, Türküstanın sovetləşməsini həyata keçirmək üçün bu məğrur, iradəli türk generalından yararlanmaq "İnqilab dahisi"nin nəzərində heç də pis plan deyildi. Lenin Ənvər və Tələt paşaların Cənubi Qafqazın sovetləşməsində bolşeviklərlə əlaqəli fəaliyyət göstərməsini də unutmamışdı. Leninlə Ənvər Paşanın münasibətlərini dərinləşdirəcək hadisələr də gözlənilən idi və buna Ulyanov inanmaq istəyirdi. Türk paşaları Moskvada razılıq əsasında "İslam Dirçəliş təşkilatı" yaratdılar. Bu elə bir dönmə idi ki, Ənvər Paşa itirilmiş mövqeyini və nüfuzunu qaytarmaq üçün addımlar atır, Şərq xalqlarının zülmədən xilasını bolşevikləşmədən, sosialistlərlə əlaqələrdən gəlib keçdiyini düşünürdü. Ənvər Paşa Nərimanovu qiyabi tanıyır, haqqında müəyyən məlumatlara sahib idi. Paşa Nərimanla əlaqəli məlumatları Qafqaz İslam Ordusunun komandanı kimi Azərbaycana göndərdiyi ögey qardaşı Nuru Paşadan eşitmiş, onun qərargaha göndərdiyi raportlarından oxumuşdu. "İttihad Tərəqqi"çilər Osmanlı Türkiyəsinin çətin

beynəlxalq cəkişmə və müharibələrin çıxılmaz vəziyyətində, Azərbaycan istiqlalını bolşeviklərlə siyasi əlaqələrə, yaxınlıqlara qurban verməli oldular.

Türkiyənin istiqlal savaşını apararaq, səngərlərdən çəkilməyən Mustafa Kamal Paşa da eynən “İttihad Tərəqqi”çilər kimi düşünür, sovet Rusiyası ilə əlaqələrə başlamaq üçün Şərq Orduları komandanı Kazım Qarabəkir Paşaya bolşeviklərlə əlaqələr qurmağı tapşırırdı: “Bu gün Anadolunun xilasını üçün bolşevik orduları ilə əl-ələ verərək, hərəkətdən başqa, bir çarəmiş qalmamışdı. Türkü və islamı əbədiyyən yaşatmaq və bu fürsəti qalib etməklə olacaqdır. Azərbaycanın şərəfli bir iş yapacağı və yaxud 150 milyon islamın həyat və namusunu boynuna alacağı dəqiqələri yaşayırıq, bolşeviklərlə müttəfiqlik hərəkətimiz də bu sürətlə Anadolu türkləri ilə çalışmanıza ümid edir və intizardayıq”. Kazım Qarabəkir Paşanın çox təsirli bu müraciətinin ardınca Mustafa Kamal Paşanın 1920-ci ilin aprelin 26-da Moskvaya, Leninə göndərdiyi məktub bu məqsədi daşıyırdı. Bakıda türk zabitləri, başda Xəlil Paşa olmaqla, Qızıl Ordunun Azərbaycana gəlməsini istəyirdilər. Sovet Rusiyası Türkiyənin düşdüyü bu əlverişsiz vəziyyətdən istifadə edərək, bir tərəfdən “İttihad Tərəqqi”çilərlə, digər tərəfdən isə Mustafa Kamal Paşa ilə əlaqələr qurur, təsir dairəsini genişləndirməklə bu iki siyasi güc mərkəzləri arasında manevr edirdi. Nərimanov mərkəzin bu siyasətini çox yaxından izləyir, hələlik hər iki tərəflə münasibətlər qurmaqda maraqlı görünürdü. Çünki Anadoluya sosializm ixrac etmək üçün Ənvər və Tələt Paşalar kifayət qədər yararlı görünürdülər. Məhz buna görə Leninin tövsiyyəsi və Stalinin göstərişi ilə 1920-ci il iyun ayının əvvəllərində Nərimanovun sədrliyi ilə keçirilən Şərq xalqları konqresində Ənvər Paşa qurultay nümayəndəsi qismində iştirak etdi. Nərimanovla görüşən Ənvər Paşa “əzilən türk xalqlarının istiqlalını Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlıqda gördüyünü” söyləyərək, bolşeviklərin 1917-ci ildə qəbul etdikləri “xalqların öz müqəddaratını təyin etmək” direktivlərini yüksək qiymətləndirirdi. Azərbaycanda əvvəlcə Nuru Paşanın, sonra isə Mustafa Kamal Paşa Atatürkün müşaviri işləmiş Əhməd bəy Ağaoğlunun baxışları ətrafında müzakirələr apardılar. Nərimanov Paşanın Azərbaycan istiqlalında əvəzsiz xidmətlərini xatırlayaraq, xalqın ona olan sevgisinin dərin olduğunu bildirdi. Ona görə Paşaya lazımı qədər hörmət-izzət göstərdi. Ancaq “ÇK”-nın həmlələrindən onu qorumaqda aciz idi. 8 gün çəkən Şərq Xalqları Qurultayını Nəriman Nərimanova giriş nitqi ilə açaraq gündəliyi elan etdi. Fəxri başqanlığa Lenin, Trotski, Znovyev, başqanlığa isə Nərimanov, Znovyev seçildilər. Türkiyə heyəti ilə qurultaya qatılanlardan Mustafa Sübhi, Bahəddin Şakir, Trabzonlu Hafız Mehmet, Təhsin bəylər Şərq Şurası üzvlüyünə seçildilər. Türkiyə Böyük Millət Məclisi isə Bakıya müşahidəçi sifəti ilə İbrahim bəy Qalini göndərmişdi. “Şərq-Qərb məsələsi: Mirsultan Qaliev” kitabında araşdırmaçı Oğuz Şaban qurultayın materiallarını geniş təhlil edərək yazır: “Bakı konqresindən danışarkən bu toplantı ilə əlaqəli Ənvər Paşadan bəhs olunmalıdır. Çünki Moskvanın bu konqresdən gözlədiyi ən böyük iş, bəlkə də başda gələn Ənvər Paşanın Şərq xalqları üzərindəki nüfuzundan yararlanmaq niyyətiydi. Ənvər Paşa ilə hər dəfə görüşündə müsəlman nümayəndələr ayağa qalxaraq “salavat” çevirirdilər. Müsəlman nümayəndələrinin Ənvər Paşaya sevgisi o qədər böyük idi ki, onun əlini, əyini öpürdülər. Hətta özünü onun maşının qabağına atanlar da vardı”.

Təbii ki, bu səhnələr Zinovyevin, Kirovun, Orconikidzenin nəzəri-diqqətindən yayınma bilməzdi. Bu arada bolşeviklər Ənvər Paşadan yararlanmaq yerinə, onu nüfuzdan salma yollarını aramağa başladılar. Nərimanovdan kənar tədbirlər planı hazırlamağa başlayan Zinovyev Ənvər Paşanın qurultay nümayəndələri üçün edəcəyi məruzənin Mustafa Sübhi tərəfindən oxunmasını təşkil etdi. Bu tədbirlər yenə də istədikləri nəticəni vermədi. Türkiyənin şanlı kommunisti Mustafa Sübhi Paşanın məruzəsini oxuyurdu: “Türkiyə savaşına girdiyi anda dünya iki hissəyə bölünmüşdü. Birincisi, yaşlı Çar Rusiyası və onun kapitalist və imperialist müttəfiqləri, ikincisi isə Almaniya və ətrafı. Amacları bizi boğmaq olan Çar Rusiyasına, İngiltərəyə qarşı mübarizə apardırıq, ancaq ən azından həyatımıza qəsd etməyəcəyini söz verən Almaniyanın yanındaıyıq. Demə, alman imperialistləri yağmaçı amallarını gerçəkləşdirmək üçün bizdən yararlanırmış. Ancaq bizim yalnız bir düşüncəmiz vardı. Müstəqilliyimizi qorumaq”.

Kiçik xalqlara öz müqəddaratını təyin hüququ verən, müstəqillik vədlərini pafosla söyləyən Sovet Rusiyasının siyasi məzmununda, taktiki gedişlərində heç də Çar Rusiyasından fərqlənmədiyini Nərimanovla yanaşı, Ənvər Paşa da proseslərin gedişində anladı. Anladı ki, Sovet Rusiyası Şərq xalqlarına “qoyun sürüsü”, onların tarixi torpaqlarına isə müstəmləkəsi kimi baxır. Türkiyə tarixi bilicilərinin yaxşı tanıdıqları Zəki Vəlidi Toğan Şərq Xalqları Qurultayında Zinovyevin, Kirovun davranışlarını təhlil edərək bunları söyləyir: “Qurultayda iştirak etmək üçün iyul ayında gizlin Bakıya gəldik. Mustafa Sübhinin siyasəti altında iç dairələrlə, rəsmi hökumət nümayəndələri ilə müzakirələr apardıq. Qurultayda Zinovyev və radikal şərqlilərə qoyun sürüsü kimi baxır, hər kəsin arxasından biri neçə xəfiyyə təyin edib, təqib etdiklərindən bir çox şərqli sovet dostlarının fikirləri dəyişildi”.

“Tağıyev Teatrı”ndan çıxıb qaldığı otelə gedən zaman rus “ÇK”-nın killeri Reissic tapançadan Ənvər Paşaya atəş açsa da, rus gilizləri yan keçdi. Reissic tutuldu. Sonradan həbsdən azad edilərək, növbəti terraktlarını həyata keçirmək üçün fəvqəladə komissar kimi Daşkəndə göndərildi. Bütün bu qalmaqallı Bakı qurultayından sonra Ənvər Paşa Nərimanovla görüşüb, sovet Rusiyası ilə Şərq ölkələri arasında dərinləşən ziddiyyətləri görüb Türkünə yola düşdü. Bəzi araşdırmaçılar Ənvər Paşanın Türkünə gedişinin Leninin xahişi ilə gerçəkləşdiyini, basmaçılarla Qızıl Ordu arasında vasitəçilik missiyasını həyata keçirmək təklifiylə əlaqələndirirlər. Hər halda həqiqət naminə obyektiv, dəlillərə əsaslanan tədqiqatların aparılması vacibdir. Ancaq Ənvər Paşanın Nərimanovla

söhbətindən sonra qələmə aldığı xatirə yazısında bunları anladır: “İndi daha anlayıram ki, idealımı gerçəkləşdirmək üçün imperializmin boyunduruğu altında əzilən xalqların qurtuluşu, üçün, öncə bu xalqlar üzərində rus imperializminə son verməliyik”.

Türk xalqlarının Sovet Rusiyası adı altında cildini dəyişmiş qoca imperialist dövlət tərəfindən istismarına qarşı mücadiləyə başlayan Ənvər Paşa Türküstanda ətrafına kifayət qədər mücahidlər toplaya bildi və Qızıl Orduya qarşı mübarizələrə başladı. Məhz onda Nərimanovun Mirsultan Qaliyevin, Zəki Vəlidi Toğanın “Qızıl Turan” Sosialist Cümhuriyyətləri ideyasının əsası qoyuldu.

“Qızıl Turan” ideyası

Azərbaycan sovetləşməsinin ilk mərhələsini Moskvanın güc və siyasi birlikləri vastitəsilə həyata keçirən Nərimanov artıq 1921-ci ilin əvvəllərində xalqa vəd edilən müstəqilliyinin, firavan həyat şəraitinin puçluğunu dərk edir, siyasətində müəyyən dəyişikliklər etmək istəyirdi. Tək Azərbaycan daxilində mərkəzə qarşı müxalifətçilik etmək mümkünsüz idi, çünki Mikoyanın təbircə deyilsə, “Nərimanov” elə əhatə olunmuşdu ki, öz nüfuzundan istifadə edə bilmirdi”.

Getdikcə böyük nüfuz itkisinə düçar olan inqilab rəhbəri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində mübahisəli ərazilər hesab edilməyən bölgələrin mübahisəli elan olunaraq Ermənistanə verilməsi prosesinə etiraz etsə də, fayda vermədi. Öz siyasi bioqrafiyasına “1 dekabr bəyanat”ı ilə ləkə vuraraq çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Onun manevr imkanları getdikcə tükəndiyindən, Azərbaycanın xaricində dayaq axtararaq, şərqli kommunistlərin içərisində ideyaca özünə yaxın olanları bir araya gətirib mərkəzə güc nümayiş etdirmək istədi. Bu cür siyasi davranışlar Azərbaycanın itirilmiş müstəqilliyin bərpası və torpağının qorunmasına cəhddən doğurdu. Stalinə, Çiçerinə qarşı sərt ittihamlarla çıxış edən məşhur tatar kommunisti Mirsultan Qaliyev ideyaca Nərimanova daha yaxın görünürdü. Sovetlərin Şərq siyasətinin mənfi təzahürlərinə görə “rus burjuaziyasının rus proletariati ilə əvəzlənməsi Şərq insanının kədərini azaltmaz” fikrini cəsarətlə söyləyən Mirsultan Qaliyev çox məsələlərin əleyhinə idi. O, “parçala və hökm sür!” şüarının Çar Rusiyasından siyasi varisçilik baxımından Sovet Rusiyasına keçdiyini gözəl anlayır, islam dininə qarşı aparılan zor siyasətini qəbul etmirdi. Düşüncə etibarı ilə Nərimanovla eyniyyət təşkil edən Mirsultan Qaliyev təhlili məqalələrində yazırdı: “İslam sinfi deyil, sinifləri ortadan qaldırdığı üçün kommunizmlə uyğunlaşa bilər. Ancaq bu siyasəti həyata keçirmək istəmirlər. Ona görə də Rusiyada əzilən məzlum şərq xalqları birləşməlidir. Turan yaratmalıdır. Müstəqil Türk Cümhuriyyətləri yaradılmalıdır”. Bu tezislər milliyyətçi kommunistlərin proqramlarının ana xəttini təşkil edirdi. Məmməd Səid Ordubadi də “Nərimançılıq” xatirə yazısında məhz bu proqramın varlığına işarə edərək, bu ideyanı “miliyyətçiliyin qarmaqarışığı” təzahürü kimi qiymətləndirirdi. Azərbaycanda “Nərimançılıq”la Orta Asiyadakı “Sultan Qaliyevçilik” siyasi mahiyyət etibarı ilə bir-birinə bağlı idi. Ağsaqqal yazıçı M.S.Ordubadinin xatirəsində toxunduğu “Nərimançılıq” türk cümhuriyyətlərinin sovetləşməsindən sonra dövlətlərin milli məzmununun qorunub saxlanması, idarəçiliyin milli kadrlar tərəfindən həyata keçirilməsini özündə ehtiva edirdi ki, bu da yalnız ideya olaraq Sovet Rusiyası üçün ziyanlı görünürdü. Bakıda Şərq Xalqları Qurultayından sonra Ənvər Paşa vəziyyəti görüb təhlil edərək, çıxış yolunu Rus İmperializminə qarşı mübarizədə görürdü və o, bu mücadiləni qəhrəmancasına apardı. Və nəticədə Türküstanda XI Qızıl Ordu tərəfindən 1922-ci ildə Oruculuq bayramı günü qətlə yetirildi. Ənvər Paşanın taktiki baxımdan müəyyənləşdirdiyi ideyanı Mirsultan Qaliyev də Nəriman Nərimanov siyasi nəzəri baxımından proqramlaşdıraraq, gizli müzakirələrə rəvac verdilər. 1929-cu ildə növbəti dəfə Stalinin göstərişi ilə “KQB” tərəfindən həbsə alınan Mirsultan Qaliyev “Qızıl Turan”ın ideya müəlliflərinin adlarını açıqlamalı oldu. Azərbaycandan bu siyahıda Nərimanovun, Tağı Şahbazi Simurqun, Sultan Məcid Əfəndiyevin, doktor İsrəfilbəyovun adları sadalanır və bəlli olur ki, bu ideyanın müəllifliyi Nəriman Nərimanova məxsusdur. Partiyanın XII qurultayı vaxtı Moskvada keçmiş “Paris” otelində yoldaş Nərimanovun odasında iki toplantı keçirdik. Mən ilk toplantıya telefonla yoldaş Nərimanovun adından dəvət edilmişdim. Buraya xeyli sayda kommunistlər topladı. Gürcüstandan iki yoldaş da bizimlə idi. Fəqət isimlərini unutmuşam: “Xatırlayıram, birisi yoldaş Qəmbərov idi. Toplantıda Türk-Sovet Cümhuriyyətləri Birliyinin qurulması yolunda ayrı-ayrı insanların əlaqələrini uyğunlaşdıran söhbətlər gedirdi. İkinci toplantı yenə eyni yerdə təşkil olundu”.

Mirsultan Qaliyevin “KQB”-yə vermiş olduğu ikinci ifadə də bu baxımdan xeyli maraq doğuraraq nərimanovşünaslar üçün xeyli materiallar verir:

Təşkilatımızın digər milli bölgələrlə əlaqələri mövzusunda daha öncə anlatmışdım. Burada sadəcə iki məsələyə toxunmaq istəyirəm. Birincisi Azərbaycan mövzusu ikincisi isə müxtəlif milli bölgələrdə çalışmaqda olan kırımlı məsləkdaşlarımla bağlıdır. Bir zaman bizimlə əlaqədə olanlardan doktor Sultan Məcid Əfəndiyev, doktor İsrəfilbəyov və Tağı Şahbazını Azərbaycan sağ yönümlü partiyalar olaraq tanıyırdıq. Əfəndiyevi 1919-cu ildə Şərq Kommunist Xalqlarının 2-ci qurultayından tanıdım. Baxmayaraq ki, bir zamanlar bizim əleyhimizə idi və Vladimir İliçin yanındakı toplantıda şəxsən mənim əleyhimə ağır ifadələr işlətmişdi. O da 1921-ci ildə rəhmətlik Nərimanovla birlikdə bizə qatıldı. Tağı Şahbazını 1917-ci ilin fevral inqilabı zamanı Bakıda Hümmət Partiyasında olduğu zamanlardan tanımışdım. Rəhmətlik Nərimanovu da 1915-ci ildən şəxsən tanıyırdım. 1920-ci ildə onların hamısı ilə yazışdım. Partiyadan çıxarıldıqdan sonra 1926-cı ildə bir dəfə Əfəndiyevi gördüm. Oteldəki odasına getdim və Azərbaycan “Sağ”çıların müxalifətə baxışı mövzusunda söhbət etdim. Eyni zamanda o dövərdə Azərbaycanda çalışmaqda olan Z.Buluşevə qarşı diqqətli olmalarını söylədim. Z.Buluşev “sağ”çı olaraq tanınsa da, fəqət 1923-1924-cü illərdən öncə bəzi həmkarlarımız onun səmimiyyətindən şübhələnmişdilər. Öncə mən, daha sonra da Yunis Validov onun bəzi hərəkətlərini ifşa etmişdi. Yoldaş Əfəndiyev müxalifətə baxışımız xüsusunda bu görüşü ortaya qoydu. Nəriman Nərimanov zamanında mövcud olan və milli məsələdə Trotski ilə eyni mövqedə hərəkət edilməsinin yanlışlığı ortaya çıxmışdı. Bu hərəkət tərzini dəyişdirmək və partiyanın mərkəzi komitəsi ilə əlaqələrimizi çətinə salmamağımız lazım gəlirdi. Mən yoldaş Əfəndiyevin məsələyə baxışına etiraz

etdim. Ola bilsin, Azərbaycandakı vəziyyət bəlkə də belə olmasını şərtləndirib. Onunla bir daha görüşmədim. Partiyadan çıxarıldıqdan sonra Tağı Şahbazi ilə yalnız 1928-ci ilin baharında Yambayevin yanındakı axşam yeməyində görüşdüm.

Fəqət bir şey soruşmadım, öz odasına gələcəyim və bir şeyləri müzakirə edəcəyimi söylədim. Bunun səbəbi o dövəmdə bütövlükdə bir çalışma istəyində olmadığımıdan qaynaqlanırdı. Daha doğrusu, başqa bir yol ayrımında idim. İsrəfilbəyovla 1919-dan sonra görüşməmişdim. Bizim qrupdan olub Azərbaycan sağçı qrupu ilə bu və ya digər şəkildə əlaqədə olan yoldaşlarımız onların çox zəiflədiyini hiss etmişdi. Bəlkə də bunun səbəbi milli məsələ mövzusunda fikir dəyişiklikləri idi. Buradan da göründüyü kimi, Azərbaycan “sağ”çıları ilə işğilərin təzələnməsi və onların fəaliyyətinin canlandırılması məqsədi ilə şəxsən mənim və digər “sağ”çı yoldaşlarımla fəaliyyətləri olmuşdur”.

Maraqlıdır ki, Mirsultan Qaliyev 1929-cu ildə növbəti həbslərinin birində həbsxanadan həyat yoldaşına yazırdı. “Göndərdiyin şeylərin hamısını aldım. Növbəti gəlişində Nəriman Nərimanovun Stalinə ünvanladığı məktubu gətirəcəyin yükün içərisində keçirə bilsən yaxşı olar”. “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” məxfi qıfllı məktubun varlığından Qaliyevin xəbərdar olması bu iki tarixi şəxsiyyətin gizlin münasibətlərindən, ideya yaxınlığından doğurdu. Nərimanov məxfi qıfllı məktubunda Stalinə Azərbaycanın sovetləşməsi dövründən sonra necə “simasızlaşdırıldığından”, Mirzoyanın, Orconikidzenin, Mikoyanın, Sərkisyanın Bakının erməniləşdirilməsindən yazır və emosional tərzdə Azərbaycanın müstəqilliyinin məhvindən doğan hisslərini, fikirlərini bildirirdi.

Mirsultan Qaliyev partiya sıralarından kənarlaşdırıldıqdan sonra 1928-ci ilin baharında Tağı Şahbazi Simurqla görüşdüyünü söyləsə də, aralarında olan danışıqların mətninə toxunmur. Həmin dövrə Tağı Şahbazi Bakı Dövlət Universitetinin prorektoru vəzifəsində çalışır, eyni zamanda bədii yaradıcılıqla məşğul olurdu. Azərbaycan kommunistlərinin “sağçılar” qrupuna aid olan Tağı Şahbaziyə 1937-ci ildə elan olunan ittihamnamədə onun Nəriman Nərimanovla əlaqələrinə, Azərbaycanın SSRİ tərkibindən çıxarılması haqqda mövzulara da toxunulur.

1937-ci ilin noyabr ayının 2-də Azərbaycan SSRİ XDİK-nın idarə rəisi Sumbatov müttəhim haqqda “KQB”-yə aşağıdakı məzmununda arayış təqdim edir:

“1892-ci ildə anadan olmuş Tağı Şahbazi 1922-ci ildə Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması ilə bağlı

"Azərbaycan kənd
üçün talaşa yandıran
vətəndaşı Tillisdə neft
ucuz satıldığını görəndə,
bunları törədən-lərin
müstəmləkəçi-likdə ittiham
olur-san".

milli təmayülçülərə qoşulmuş, Zaqafqaziya əleyhinə fəal mübarizə aparmışdı”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderləri Nərimanovun münasibətləri Sumbatovun arayışında da özünü göstərir: “1923-cü ildə Müsavatın xarici bürosu Azərbaycan SSRİ-də milli təmayülçülərin fəaliyyəti haqqında Bakıda Müsavatın ikinci gizli komitəsindən məlumat aldıqdan sonra MK-ya belə göstərişlər vermişdir: “Siz bolşeviklərlə əlaqə saxlayın, kommunistlərdən İsrəfilbəyov, Muxtar Hacıyev, Xanbudaqov, Kazımov, Zeynallı, Əsəd Axundov, Tağı Şahbazi, Əhməd Əhmədovla danışıqlar aparın. Siz hətta doktor Nəriman Nərimanova da yanaşa bilərsiniz: 1937-ci ilin noyabr ayının 3-də həbs olunmuş kommunist Əli Kərimovla Tağı Şahbazi üzləşdirilir. Kərimov istintaqa bunları ərz edir: “Tağı Şahbazi hələ 1921-ci ildə Nərimanovun millətçi qrupuna daxil olmuşdur. Şahbazi qrupdan formal olaraq ayrılsa da, milli təmayülçü kimi tanınmışdır. O, Azərbaycanın SSRİ-dən ayrılması haqqında söhbət aparırdı”. Azərbaycanın SSRİ-dən ayrılması haqqında söhbətlər Nərimanovun ölümündən sonra belə milli təmayülçü kommunistlərin gizlin danışıqlarının mövzusu olaraq qaldı. Yalnız bu cür danışıqların məğzi 1937-ci ilin repressiyaları zaman açıldı.

Stalinə məktub

“Azərbaycan kəndlisi neft olmadığı üçün talaşa yandıranda, Azərbaycan vətəndaşı Tiflisdə neftin Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istər-istəməz bütün bunları törədənlərin ünvanına tənə, müstəmləkəçilikdə ittiham eşitməyə məcbur olursan”.

1990-cı ilin əvvəllərinə kimi Azərbaycan Tarix Muzeyinin səyflərində saxlanılan Nəriman Nərimanova məxsus iki məktubu tarixçilərimiz oxusalar da, onları çap etmək, əsərləri siyahısına salmaq haqqında düşünməmişlər. Əgər bu istəkdə olsaydılar belə, onun dərcinə imkan verilməzdi. Stalinə və oğluna ünvanlanan bu yazılarda çox şeydən danışılıb, çox məsələlərə toxunulub, kommunizmə olan inamın itmə səbəbləri göstərilib. Həm də yazılar Nərimanovu sadələh, siyasətdən başı çıxmayan adam kimi xarakterizə edənlərə verilən ən yaxşı cavabdır. Azərbaycanın sovetləşməsi prosesindəki insani cinayətlər, Azərbaycan türklərinə qarşı yürüdülmən ayrışdırılışın kökü, bolşevizmin ağır təzahürləri, şərqli kommunist liderlərinin şəxsiyyətinin alçaldılması, ərəzi siyasətində yol verilmiş səhvlər bu yazılarda kifayət qədər işıqlandırılıb. Əlbəttə, belə məktubların tədqiqi, Mərkəzə xeyir gətirmir, partiya tarixinin şanlı səhifəsinə uyğun gəlmirdi. Sovetlərin Azərbaycandakı fəaliyyətinin üçillik emosional təftişi, həqiqət və yalanın üz-üzə qoyulması, görünür, həmin vaxtlar Sovet tarixinin səhifələrinə lazım deyilmiş. Bu məktubların tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Leninin, Stalinin, Orconikidzenin, Kirovun Azərbaycanı “simasızlaşdırmaq” texnologiyaları, fənn və üslubları faktların dili ilə təqdim olunur. Nərimanov irihəcmli məktubunu “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” adlandırsa da, əslində Azərbaycanın və Şərq ölkələrinin öz baxışlarını, siyasi nəzəriyyəsini ortaya qoyub. Yazının girişində partiya xidmətlərini xatırlayıb, sonrakı mərhələlərdə kəskin tənqidi üsluba keçərək, bir növ özünü millət qarşısında günahkarlardan hesab edir. Hesab edir ki, bu qədər qanlı-qadali mərhələlərdə insanların sovetlərə olan ümidlərinin doğrulmamasında, yaxşı yaşamlarının əlindən alınmasında bir millət övladı kimi onun da günahı var. Günahı var ki, Azərbaycan torpaqları ermənilərə bağışlanıb, dini inanclara zərbə vurulub, sinifləri ortadan qaldırmaq adı altında insanlar təhqirlərə, təzyiqlərə və talanlara məruz qalıb.

Yazının birinci hissəsində Həştərxanda olduğu zaman “Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik?” məqaləsinə toxunduqdan sonra, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması tarixinə diqqət yönəldərək Stalinə bunları yazır: “Bakıya gedən zaman hələ yolda öyrəndim ki, Bakı bizim qoşunlarımız tərəfindən alınmış, bu, bir qədər dəqiq deyil.” Qoşunlar şəhərə maneəsiz daxil olmuşdu”. Bəzi tarixçilərimiz XI Qızıl ordunun fəaliyyətini şişirdib, rəşadətli ordu fonunda göstərmək üçün Müsavatın silahlıları ilə döyüşüb, şəhəri azad etdiyini yazırdılar. Nərimanov isə həqiqəti deyirdi və təbii ki, bu olmuşları Stalin də bilirdi. Həmin dövəmlər Azərbaycanın XI Qızıl Ordu tərəfindən işğalını görmüş, Türkiyədə bir neçə dəyərli tarixi kitabları ilə tanınan Şövkət Sürəyya Aydəmir “Suyu arayan adam” əsərində yazır: “Bu olub-bitən şeylərə baxaraq bir mənə vermək lazım gəlsə, buna sadəcə bir çılğınlıq demək mümkün olardı. Baş verənlərə bir ad vermək lazım gəlsə, buna inqilab demək olmaz. Əgər bu inqilab idisə, bəs inqilabçılar hardaydı?”

Təbii ki, inqilabçılar yox idi. Şaumyanın Bakının göbəyində formalaşdırdığı erməni milli qüvvələri, daşnaklar parçalanmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin formalaşdırdığı milli ordu hissələri Qarabağda, Zəngəzurda torpaq iddiasında olan, talan və qırğınlarla həyat sürən Andranikə qarşı mübarizə aparır, sərhədlərin bərpasına, asayişin təmininə çalışırdılar. Bolşevizm qəbul olunmurdu deyə, belə bir siyasi qüvvənin heç bir hərbi birləşməsi də yox idi. Elektorat və tərəfdarlardan danışmağa isə dəyməzdi. Ona görə, Sovet Rusiyasına Nərimanov kimi xalq arasında nüfuzu olan insan lazım idi. Nərimanovun İnqilab Şurasının sədri kimi Bakıya aprelin 28-də yox, mayın 16-da gəlib çıxması da kifayət qədər maraq doğurur. Bunu Nərimanovun Leninin qəbuluna gətməsi ilə əlaqələndirməsi də düzgün deyil. Ona görə də bu məsələnin tədqiqinə ehtiyac var. Nərimanov Bakıya dönüşünü Stalinə belə xatırladır: “Biləcəridə mənə bəzi yoldaşlar qarşıladılar və görünür, mənim gelişimə çox sevinirdilər. Onlar belə dedilər: “Bəlkə sizə qədər olan biabırçılığa son qoyula. Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa-sola güllələyirlər”. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üzüntülərlə başa vurduğu parlamentin axıncı iclasında hökuməti “Milli kommunistlər”ə təhvil verdikdən sonra Bakı qanlı hadisələr meydanına çevrilmiş, mülklərə basqınlar adı hal almışdı. İnsanlar vahimə içərisində şəhərin necə açılacağını düşünürdülər. Bəzi inqilabçılar keçmiş ədavətləri yadına salır cümhuriyyət dövründə vəzifədə çalışanlardan intiqam alır, onların heysiyyətinə toxunur, ən alçaq vasitələrə əl atırdılar. Nərimanov Bakıya gələndə qədər Pankratovun göstərişi ilə XI Qızıl Ordu 20 mindən artıq insanı məhkəməsiz, fakt və sübutsuz güllələmişdi: “Mən məsələni belə qoydum ki, İnqilab Komitəsinin sanksiyası olmadan heç kəs güllələnməsin”. Pankratov, Mikoyan, Mirzoyan bu qərarın qəbul olunmasının əleyhinə çıxıb, sovetləşmə prosesinin Bakıda yalnız qan bahasına başa gələcəyini düşünüb yeni tədbirlər, planlar üzərində çalışırdılar. Onlar hərəkətlərini Azərbaycan türklərinə qarşı milli qırğın adı verilməsin deyə, öz sıralarına azərbaycanlı kommunistləri də daxil etmişdilər. Nərimanov bu kommunistlərin adını göstərir: Əliheydər Qarayev, Mirzə Davud Hüseynov. Milli adət-ənənələrə zidd hərəkətlərin, namusa toxunacaq davranışların fəlakətə nəticələncəyini söyləyən Nərimanov Stalinə belə bir məlumat da verir: “Bir dəfə məşhur, hörmətli bir qadın gözüyaşlı yanıma gəlib, ailəsinin namusunu qorumağı məndən xahiş etdi. Məlum oldu ki, hökumət üzvü M.D.Hüseynov həmin xanımın qızına evlənməyi təklif edib, o isə rədd cavabı verib. Deyib ki, o, başqa birisinə, elə onun dostuna ərə gətməyə hazırlaşır. Hər gecə “ÇK”nın agentləri həmin xanımın evinə gedərək axtarış aparıb, gələcək kürəkənini axtarıblar. M.D.Hüseynovu yanıma çağırıb belə hərəkətlərə yol

verməməyi tapşırıqdan sonra ailə artıq rahatlığını tapıb”. Bu sözləri söyləyən inqilab rəhbəri Stalini qınayaraq “Azərbaycanın taleyini kimlərə həvalə etmələrini” sorur. O, Şərqə kommunizmin ixracını əxlaqdanənar formalarla, islami dəyərləri aradan qaldırmaqla və orta sahibkarlığa qadağalarla həyata keçirməyin mümkünsüzlüyünü qeyd edərək, milli məsələlərdə ehtiyatlılığı əldən verməməyi məsləhət görürdü. Məktubun planından görünür ki, Lenin Nərimanovun baxışlarını qəbul edir, həyata keçirilməsini istəyirdisə, Stalin, Çiçerin, Orconikidze və Kirov onun əleyhinə fəaliyyətdə bulunublar. Artıq Azərbaycanın daxilindəki müxalifətlə mərkəzdəki antinərimançılar birləşmiş, Bakı müsəlman şəhəri sifətindən çıxıb rus və ermənilərin nəzarətində olan şəhərə çevrilmişdi. Antinərimançılıq əvvəllər Bakının muxtar siyasi qurum olaraq Rusiyanın tərkibində olması planlarını həyata keçirmək istəyirdilərsə, sonrakı mərhələlərdə Nərimanov bunun qarşısını ciddi-cəhdə almışdı. İndi isə Azərbaycanın Bakıdan ibarət olduğunu söyləyir, əyalətlərin isə erməni daşnakların nəzarətinə keçirilməsi üzərində işləyirdilər. Dağlıq Qarabağın muxtariyyətindən sonra Gəncənin dağlıq hissəsinin də belə idarəçilik formasına verilməsi gündəlikdə idi. N.Nərimanov özünə qarşı olan bütün qrupların fəaliyyətini təftiş edərək belə qənaətə gəlirdi ki, bu zərbə Azərbaycana ünvanlanıb. Buna görə də Leninə açıq şəkildə söyləyirdi: “Ya mənə bu qrupla açıq döyüşməyə girməyə icazə verin, ya da qoy RKP MK bu işi özü həyata keçirsin”. Nərimanova bu qrupla mübarizə aparmağa icazə verməsələr də, o, cəsarət nümayiş etdirərək, bacardığı şəkildə müqavimət göstərirdi. Ətrafında olan azərbaycanlı kommunistlərin bir hissəsi vəziyyətin Mərkəzin xeyrinə dəyişdiyini görüb ondan uzaqlaşmağa başladılar. Orconikidzenin, Mirzoyanın, Sərkisin təsiri altında “Azərbaycanı simasızlaşdırmaq” prosesinin fəal iştirakçılarına çevrildilər.

XI Qızıl Ordunun qəzeti, evlərin talanı hesabına əldə etdikləri pul, qızıl, zinət əşyaları sovetlərin büdcəsinə deyil, talançılıqla iştirak edən insanların evlərinə daşınırdı. Fəhlələrsə bu plansız, əsl qəzeti xatırladan müsadirənin nəticəsi olaraq “nimdaş pal-paltarlarla təmin olunur, bir qisminə isə heç nə düşmürdü”. Müsadirələrin bu şəkildə həyata keçirilməsinin əleyhinə olan Nərimanovun səsi eşidilmir, göstərişləri yerinə yetirilmirdi. Fəhlələr etiraz edərək bu müsadirədən onlara heç bir şey düşmədiyini söyləyir, partiyayı məzəmmət edirdilər. “Nəhayət, təşkilatçıların özləri böyük səhvə yol verdikləri haqda danışmağa başladılar. Bu səhvlər bütün Azərbaycan boyu təkrar edilirdi. Bütün bunlara göz yummaq olmazdı. Təftiş təyin edildi. Nəticədə şeylərin düzgün bölüşdürülməməsi, təşkilatçıların hər şeydən qabaq özlərini yaddan çıxarmaması, ən əsası isə ilhamverici Sərkisin himayədarlığı altında şeylərin itməsi haqqında bir cild iş tərtib olundu”. Ancaq bu cinayət işinin istintaqı, məhkəməsi və günahkarların cəzalandırılması baş tutmadı. Nəticədə şikayətçi qismində Nərimanovun özü Yaroslavskinin qrupu tərəfindən təftiş edildi.

Nərimanov məktubunda yazır ki, Bakının erməniləşdirilməsi planı var və bu planın, ideyanın başında Mikoyan dayanır. Bu planın baş tutmasında Stalinin də fəaliyyətinin olmasını üstüörtülü şəkildə söyləsə də, o yazır ki, Bakı Partiya Komitəsi Azərbaycanda hər şeyi həyata keçirməyə qadirdir. Məhz ona görə ermənilər istəyirlər ki, Bakı Partiya Komitəsi irsən ermənilərin əlində olsun: “Mikoyandan sonra BK-nın katibi Sərkis olur, Sərkisdən sonra isə Mirzoyan. Çox güman ki, Mirzoyandan sonra Kasparov olacaq”. Bütün bunları əsəbi şəkildə çatdırmaqla, Azərbaycanda milli hakimiyyətdən əsər-əlamət qalmadığını, bunun isə düzgün olmadığını söyləyirdi. Məhz bu arqumentlərinə görə, milliyyətçilikdə günahlandırılaraq onu zərərsizləşdirmək istəyirdilər.

Azərbaycan dili getdikcə sıxışdırılıb çıxarıldığından Azərbaycan türklərinin öz hüquqlarını müdafiə etmək imkanları azalır, onların dövlət orqanlarında çalışmaları problemə çevrilirdi. Bütün bu olayları görən Nərimanov Azərbaycan dilini dövlət dili elan edib, dövlət idarələrində yazışmaların rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində aparılmasını həyata keçirirdi. Lakin onun Genuya konfransına səfəri vaxtı məktəblərdə azərbaycan dili dərslərinin azaldılması hesabına, rus dilinin tədrisinin çoxaldılmasıyla bağlı qərar qəbul etmişdilər.

Stalinə məktubunda bu ədalətsizliyə qarşı çıxaraq Nərimanov faktların dili ilə vəziyyətin nə yerdə olduğunu göstərir: “Azərbaycan paytaxtında türklər Bakı Sovetinin qulluqçularına istər-istəməz, şifahi şəkildə müraciət etdikdə, bu rus dilində olmalıdır, belə ki, ruslar, yəhudilər və ermənilər türk dilində danışmırlar. Bildirirəm ki, hələ Dövlət Duması olanda türklər belə sıxıntıya məruz qalmırdılar”. Nərimanov çəkinmədən Azərbaycan dilini sıxışdıranların hərəkətinin ikinci Nikolayın mövqeyi ilə üst-üstə düşdüyünü vurğulayır, belə düşüncə sahiblərini “rus şovinizminin xidmətçiləri” hesab edirdi. O, Stalinə belə bir müqayisə aparmağı lazım bilərək yazırdı: “Götürək türklər üçün açılan məktəblərin və uşaq evlərinin sayını. Hər şeydən dəhşətli təqaüdcü tələbələrin sayıdır: 30 rus və 5 türk”. Bu vəziyyətin yaranmasının kökündə milli ayrı-seçkiliyin dayandığını, Orconikidzenin, Kirovun, Bakı Partiya Komitəsinin yüksək vəzifələrini zəbt etmiş Mirzoyanın, Sərkisin apardığı antiazərbaycan siyasəti dayandığını yazaraq bunları da dilə gətirirdi: “Əhalinin üçdə iki hissəsi yoxsul və savadsız azəri türkləri, üçdə biri isə savadlı ruslar olduğundan, ən çox savadlanmaq, təhsil almaq imkanları müsəlmanlara yaradılmalıdır”. Problemləri göstərməklə yanaşı, Nərimanov çıxış yolunu da açıqlayır: “Biz gərək dövlət vəsaitinin üçdə iki hissəsini türklərin maariflənməsinə xərcləyək, ümumiyyətlə bütün enerjiyimizi üçdə iki hissəsini gərək türklərə həsr edək”.

Ermənilərin 1905-ci və 1918-ci illərdə Azərbaycanda törətdikləri milli qırğınları xatırlayaraq, insanların bu faciələri unutmadıqlarını dilə gətirir, mövqeyini açıq şəkildə bildirirdi: “İşimizin ilk günlərində açıq deyirəm: bir çox mülahizələrə görə, hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrə təyin edilməsini dayandırmaq

lazımdır. Zaqafqaziyanın keçmiş, ümumiyyətlə və xüsusilə 1918-ci ildə Bakıdakı vəziyyət bu məsələ üzərində düşünməyə məcbur edir”.

Bu o zaman idi ki, 1918-ci ilin martında Azərbaycanda günahsız insanları qətlə yetirib, Bakını “qan hamamı”na çevirənlərin bir qismi bolşevik adı ilə hakimiyyəti zəbt etmişdilər. Bütün bunlar qırğınlara məruz qalan, faciələr yaşamış Azərbaycan türklərini qıcıqlandırmaya bilməzdi. Ona görə də Nərimanov Stalinə Bakı fəhlələrinin dilindən deyir: “Sərkis düz danışmır. Bakı Partiya Komitəsi fəhlələr üçün heç bir iş görmür. Biz, müsəlman fəhlələri Sərkisdən bir neçə dəfə xahiş etmişdik ki, bizim vəziyyətimizə diqqət yönəlsin, məktəblər açırsın, bizim dilimizi bilən katiblər təyin etsin. Lakin indiyə qədər heç bir iş görülməmişdir”.

Bu həmin Sərkis idi ki, Şaumyanla birgə erməni milli birləşmələrini formalaşdırıb, qırğınlar törətmişdi. İndi isə cildini dəyişib, bolşevik simasında Bakı Partiya Komitəsinə rəhbərlik edirdi. Tarixi məktubuna Nərimanov Bakı Sovetinin məsul işçilərinin milli tərkibi haqqında arayış da əlavə edir və bəlli olur ki, vəzifə tutanların əksəriyyəti rus, yəhudi və ermənilərdi, Azərbaycan türkləri isə bu azlıq içərisində itib-batır. Vəzifə təyinatlarının belə qeyri-bərabər aparılmasına aydınlıq gətirmək üçün qarşılaşdığı bir faktı da yazıya köçürür: “Xəstəxana üçün cərrah həkim lazım idi. İki namizəd vardı: yəhudi Belinki bitərəf, birillik stajı olan adam. O birisi isə türk Talışinski beşillik stajı var, yerli əhali yaxşı tanıyır. Hər ikisi 8 səs qazanır. Nəyə görəsə, Bakı İcrakomu Belinkini bu vəzifəyə təyin etmək istəyirdi. Ona görə ki, Belinkinin qardaşı Bakı Partiya Komitəsinin üzvüdür, İcrakomun sədri Kirov da buna görə onu bu vəzifəyə qoymağa çalışır. Mənim müdaxilə etməyim, nəhayət Belinkiyə öz qardaşını yerləşdirməyə imkan vermədi”.

Əgər indi Neftkomun və Bakı Sovetinin qulluqçularının tərkibinə nəzər salınsa, onda qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gələr. Yerli müsəlman mühəndislər və ümumiyyətlə ziyalılar alver edir, bu müəssisələr isə rus, erməni və yəhudilərlə doldurulmuşdur”. Bunları da Nərimanov deyir.

Yerli kadrların işə cəlb olunmasının milli təmayülü yaradan amil olduğunu Stalinə cəsarətlə söyləyən Nərimanovu məhz bu düşüncələrinə, fəaliyyətinə görə milliyyətçi adlandırır, ona qarşı hücum əməliyyatları həyata keçirir, sıradan çıxarmaq haqqında düşünürdülər. Bu niyyətləri görən Nərimanov partiya sıralarından kənarlaşdırılacağı təqdirdə “kütlələrin içərisində mədəniyyəti yaymaqla məşğul olacağını” söyləyərək, onun üçün vəzifənin o qədər də önəmli olmadığını oğluna məktubunda da yazırdı. Bu qabaqlayıcı tədbir idi. Nərimanovun bu gedişlərini anlayan Mərkəz, nəinki onu vəzifədən kənarlaşdırdı, hətta Azərbaycandan uzaqlaşdıraraq, guya yüksək səlahiyyət daşıyan vəzifələrə irəli çəkdi. O, heç bir səlahiyyəti olmayan Zaqafqaziya Federasiyasının İcraiyyə Komitəsinə seçildi, oradan da SSRİ MKİ-nin həmsədrələrindən biri oldu. Çünki o, dəfələrlə iclas və təşkilat yığıncaqlarında deyirdi ki, mən Azərbaycanın rəhbəriyəmsə, bütün sahələrə cavabdehəm, bəs “Azneft” nə üçün mənim fəaliyyətimdən kənar qalsın? Ona görə də Stalinə yazırdı: “Azərbaycan kəndlisi neft olmadığı üçün talaşa yandıranda, Azərbaycan vətəndaşı Tiflisdə neftin Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istər-istəməz bütün bunları törədənlərin ünvanına tənə, müstəmləkəçilikdə ittiham eşitməyə məcbur olursan”. Bu məşhur məktubun böyük bir hissəsini “Azneft”-in rəisi Serebrovskinin fəaliyyətinə həsr edən Nərimanov xalqın yeraltı sərvətindən istifadəsinə qoyulan qadağaları, iqtisadi sanksiyaları cinayət hesab edirdi. Ancaq cinayətkar tək Serebrovskiydimi? Yox. Azərbaycana müstəqilliyin davamını vəd edən, sonralar isə bu müstəqilliyə qənim kəsilən Sovet Rusiyasının rəhbərləri, siyasi elitasının onlarla üzvü bu siyahıda özlərinə yer eləmişdilər. “Azərbaycanda kəndlilərin cəhəlat bataqlıqlarında boğulması onların əsla vecinə deyil. Bəs MİK-in sədri Ağamalıoğlu, Xalq Komissarlar Sovetinin sədri Musabəyov kimi müsəlman işçilər nə iş görürlər? Bəli, bu bədbəxtlər vəzifələrə ona görə irəli çəkilmişdilər ki, sussunlar”. Susmaqla öz varlıqlarını, ictimai-siyasi mövqelərini qoruyub saxlayanlardan fərqli olaraq Nərimanov susmurdu, haqsızlıqları, ədalətsizlikləri açıq şəkildə deyirdi. Özü də bu boyda günahların səbəbkarına, günah sahibinə cəsarətlə məktub ünvanlayırdı: “Mənim zərrə qədər şübhəm yoxdur ki, Serqo (Orconikidze nəzərdə tutulur - A.A) və Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır. Nə kimi nəticələr olacağını demək çətinidir, əgər olsa bunun məsuliyyəti Serqo və Stalinin üzərinə düşəcəkdir. Maraqlı odur ki, bu şəxslər elə fikirləşirlər ki, türklər o qədər axmaqdır ki, bütün bunları başa düşmürlər”. Təbii ki, türklər bütün oyunlardan xəbər tutur, baş verənləri analiz edir və hakimiyyətin yuxarı eşalonlarında olan azərbaycanlı kommunistlərin bir qismi isə vəziyyətdən çıxış yolu kimi susurdular. Nərimanov belə kəslərin Stalinə, Orconikidzeyə, Kirova sərf etdiyini söyləyir və bu tip insanların Azərbaycanda hakimiyyətə gətirilməsini “heç birinin müstəqil mövqeyi olmaması” ilə bağlayırdı. Çünki müstəqil mövqedən, alternativ fikirdən çəkinirdilər, qorxurdular. “Görəsən, Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı?” Sualın qoyuluşuna Nərimanovun özü sərt və qısa cavab verir: “Mən təsdiq edirəm: belə bir partiya yoxdur və mirzoyanlar öz siyasətlərindən, Azərbaycanı simasızlaşdırmaq siyasətindən əl çəkməyə qədər də olmayacaqdır”. Nərimanov ilk mərhələdə kommunizm ideologiyasına o qədər mübtəla olmuşdur ki, millətin taleyini, tarixini bu ideologiyaya bağlamağa səy edir, bu yöndə var qüvvəsiylə işləyirdi. O inanırdı və bu mövqeyində yanlışlıqlara yol verirdi: “Biz xalqları azadlıq haqqında çağırışlarımızın səmimiyyətinə inandırırıq və tezliklə daha az mədəniyyətli xalqların, daha çox mədəniyyətli xalq olan velikoruslarla qovuşması üçün, beləliklə inqilabı qüvvətləndirmək və inkişaf etdirməkdən ötrü təbii yollar axtarırdıq. Bu cəhdlər zamanı biz rus şovinistləri və vəzifəpərəstləri ilə ucuz

populyarlıq gözləyən məsuliyyətsiz şəxslərlə, bu və ya başqa yolla mərkəz qarşısında ad qazanmaq arzusunda olan fırıldaqçılarla qarşılaşdıq”.

Sovetlərə inam məsələsində vaxtilə Nərimanovla eyni mövqedə, davranışlarda dayanan Zəki Vəlidi Toğanın “Lenin beynəlmiləlçi fikrində sona qədər səmimimi” sualına, inqilab dahisini yaxından tanıyan, onun 25 illik dostu, mübarizə yoldaşı Petrovski belə cavab vermişdi: “Lenin kommunizmi cahan miqyasında həyata keçirmək istəyində səmimidir. Ancaq o, milliyyət xaricində beynəlmiləlçidir. Fəqət tarixi, coğrafi və iqtisadi baxımından, böyük Rusiyada yaşayan qövümlərə qarşı beynəlmiləlçilikdən bəhs etməsi, sadəcə saxtakarlıqdır. O, kommunizmi kiçik millətlərə dayanaraq həyata keçirməyi daha asan yol qəbul edir”. Zəki Vəlidi Toğan Petrovskiylə belə bir tərs sual da ünvanlayır: “Georgi Andreyeviç, siz 25 ildir ki, partiyadasınız, Leninlə dostluq etmisiniz. Lenin “böyük rus” milli mənfəətlərini müdafiə edirmi? Yoxsa Şərq məsələsində bəzi sovinist rusları tutması, üstünlük verməsinin səbəbləri nədədir?”

Petrovskinin cavabı xeyli maraqlı görünür: “Lenin “böyük rus” mənfəətlərini I Pyotrdan daha yaxşı müdafiə edir”. Nərimanov Leninin bu siyasətini, proqramını və taktikasını onun ölümündən sonra daha düzgün dərk etməyə başladı və Stalinə yazdı: “Gedəcək yolumuz yoxdur”. Artıq bu yolun sonu var idi. Elə ona görə də oğlu Nəcəfə “bəlkə də sən bunları oxuyanda bolşevizm olmayacaq”dır deyir. Nərimanov bolşevizmin süqutunu görür və dərk edirdi. Sadəcə o, bu siyasi yola millətə xeyir vermək üçün gəlmiş, ideya yolçuluğu etmiş, aldanmış və aldadılmışdır.

Nəriman Nərimanovun Türkiyə siyasəti

***“Paşam, qardaş qardaşa borc verməz, əl tutar”
(Atatürkə məktubundan)***

Nəriman Nərimanovun Türkiyə siyasəti indiyə qədər incələnməmiş, toxunulmamış mövzulardandır. Rusiyanın əyalət qismində münasibət göstərdiyi Sovet Azərbaycanın müstəqil xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsi mümkünsüz görünərsə də, son dövrlər əldə olunan fakt və sənədlər belə siyasətin varlığına işarədir. Şamil Qurbanov türkiyəli dostlarının təqdim etdikləri bəzi faktlara söykənərək bu mövzunun başlanğıcını qoyub. Davamını tarixçilərimiz, nərimanovşünaslarımız arşdırsaydılar, tariximizin bu səhifəsi də boş qalmaz, fakt qıtlığı ilə üzləşməzdik. Nərimanovun Atatürklə yazışmaları Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin çox təzadlı, qaranlıq mərhələsində və ziddiyyətli proseslərin içərisində Azərbaycanın çəkisini müəyyənləşdirmək bizə ancaq xeyir gətirə bilər.

İstiqlaliyyət uğrunda müharibənin ilk günlərində türk milliyyətçiləri Sovet Rusiyası ilə yaxşı qonşuluq münasibətləri qurmaq, onların həm hərbi, həm də maddi yardımlarına nail olmaq, Qərb imperalizminə qarşı birgə mübarizə aparmaq istəyirdilər. 1919-cu ilin iyunun 18-də Mustafa Kamal Amasiyada gizli bir toplantı çağıraraq düşməne müqavimət tədbirlərini planlaşdırdı və qərara aldı ki, Anadoluda de-fakto rəhbərlik yaratmaq gərəkdir. Bu müzakirələrlə yanaşı, rus bolşeviklərimiz ilə əlaqə yaratmaq da müzakirəyə çıxarıldı. Bolşeviklər də türk milliyyətçilərinin bəzi şərtləri qəbul edəcəkləri təqdirdə hərbi və maliyyə yardımı edəcəklərini bildirdilər. Leninin təmsalında rusların tələblərindən biri Cənubi Qafqazın sovetləşməsinə türklərin mane olmaması və hətta bölgədə olan hərbi birləşmələrin bu prosesə yardım etmələri idi. Məhz buna görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun səbəblərini araşdıranlar Amasiya toplantısında qəbul olunan qərarlara da daimi diqqət yönəldirlər. Belə ki, XI Qızıl Ordunun Azərbaycanı istilasını Anadoluya kömək məqsədi adı altında həyata keçirilmişdir. Həmin dövərdə fəaliyyətdə olan türk hərbi birləşmələri, Bakıda Xəlil Paşa olmaqla bolşeviklərə yardım göstərirdilər.

Azərbaycanın sovetləşməsi prosesindən sonra türk milliyyətçilərinin Sovet Rusiyası ilə əlaqələri danışıqlar müstəvisinə keçdi. İlk belə heyət Semyon Mixayloviç Budyonnunun vasitəçiliyi ilə reallaşdı, Mustafa Kamalla Havuzda danışıqlara başlandı. Həmin görüşdə Azərbaycanın sovetləşməsi məsələsi də müzakirə olunaraq ümumi razılıq alındı. Budyonnu Mustafa Kamala imperialistlərə qarşı başladığı müharibədə Sovet Rusiyası adından pul və silah yardımı təklif etdi. Fürsətdən yararlanan rus generalı Mustafa Kamalın Anadoluda hansı rejimi qurmaq istəyini öyrənməyə çalışır, türk milliyyətçi rəhbərinə bolşevik sistemini qəbul etdirmək istəyirdi. Mustafa Kamal bolşevik yardımından imtina etmir, ancaq bolşevizmi yaxına buraxmayaraq, diplomatik tərzdə ona cavablar verirdi. Sovet Rusiyasının Xarici işlər naziri, Nərimanovun təbircə desək, “Şərq məsələsində dolaşıqlıq yaradan” Çiçerin 1920-ci ilin iyunun 3-də Mustafa Kamala məktub göndərərək, Türkiyə ilə Rusiya arasında təcili diplomatik münasibətlər qurulmasını təklif etdi. Sovet Rusiyası ilə ilk rəsmi əlaqə Upmal Anqarskinin sədrliyi ilə rus diplomatlarının 1920-ci il oktyabrın 4-də Ankaraya gəlişi ilə başladı. 200 nəfərdən çox olan bu heyət özü ilə çoxlu radiomaterialı, teleqrafçı və 500 kq-a qədər qızıl gətirmişdi. U.Anqarski Ərzurumda Kazım Qarabəkirə görüşü zamanı Türkiyədə Kommunist Partiyasına qoyulan qadağaları aradan götürməyi tələb etdi. Çünki Mustafa Kamal bolşeviklərin yardımına ehtiyac duysa da, Türkiyənin istiqlalını kommunizmə yuvarlatmaq fikrində deyildi. Lenin də M.Kamalın sosialist olmadığını deyirdi. Ancaq sovet Rusiyasının Türkiyəyə yaxınlaşmasının bir çox səbəbləri vardı. Bu elə bir dövr idi ki, türklər bir millət olaraq toparlanırlar, erməni və yunanlar üzərində qələbələr

qazanırdılar. Artıq Ankara hökuməti nümayəndələri beynəlxalq dövlət subyekti olaraq, London konfransına qatılırdı. Bütün bunlara görə Lenin kamalçılara qarşı münasibətlərinin müsbət məcrada inkişafında maraqlı idi. Yoxsa kamalçılar əks mövqeyə - Qərbə üz tuta bilərdilər. Lenin, Stalin və Çiçerin Mustafa Kamalın Ankara hökuməti ilə münasibətləri saxlasalar da, Ankara hökumətinin əleyhinə fəaliyyət göstərən Osmanlı Türkiyəsinin çox sanballı generalı, keçmiş hərbiyə naziri Ənvər Paşa ilə də əlaqələrdə bulunurdular. Biz bu məsələyə “Ənvər Paşa və Nərimanov” yazısında qismən toxunmuşuq. Elə buna görə Bakıda keçirilən Şərq Xalqları Qurultayında Mustafa Kamalın göndərdiyi nümayəndə heyətinə birmənalı münasibət göstərilməmişdi. Bolşeviklərin Mustafa Kamaldan xoşu gəlmir, onu Ənvər Paşa ilə əvəz etməyə ümid bəsləyirdilər. İşin gedişindən Mustafa Kamal məlumatlı idi. Nərimanov mərkəzin bu ikili siyasəti nəticəsində Mustafa Kamalla yanaşı, Ənvər Paşa ilə də münasibətlər qurur, əməkdaşlıq edirdi. Proseslərin gedişində Nərimanov Mustafa Kamalın qurmuş olduğu hökumətlə Sovet Rusiyasının diplomatik əlaqələrə üstünlük verməsini məqbul hesab edir, Leninə, Stalinə bu barədə məlumatlar ötürürdü. Stalin və Çiçerinin Atatürkə ehtiyatlı yanaşmasının kökündə təkcə onun siyasi baxışları deyil, həm də erməni məsələsində qətiyyət göstərməsi dayanırdı. Çünki Çiçerin Van və Bitlisdən ermənilərə torpaq verilməsini, Türkiyə Ermənistanı qurulmasını təkid edirdi. Buna isə Atatürk hökuməti heç cür razılıq verə bilməzdi. Nərimanov bu barədə Leninə yazırdı: “Türkiyə nümayəndə heyəti bizim nümayəndəmiz Behbud Şaxtatinski ilə Moskvaya gedir. Mən burada Türkiyə nümayəndə heyəti ilə ətraflı söhbət etdim. Qətiyyəni şübhə etmirəm ki, türklər İngiltərəyə qarşı çıxaraq özlərinin taleyini siddi ürəkdən bizimlə bağlamaq istəyirlər. Onlar üçün ən prinsipial məsələ erməni məsələsidir... Şübhəsiz ki, onlar Antantanın əleyhinədirlər. Onlar son damla qanınadək vuruşmağa hazırdırlar, lakin Moskva erməni məsələsinə görə türkləri özlərindən uzaqlaşdırsa, onlar məyus olub İngiltərəyə üz tuta bilərlər. O zaman nələr baş verə bilər? Əgər indi türklərdən üz döndərsək, biz bütün müsəlman şərqində nüfuzumuzu itiririk. Həm də bizim üçün fəlakətli nəticələr verə biləcək Şərq cəbhəsi açmış ola bilərik”. Bu məktub 1921-ci ilin fevralında yazılıb. Rusiya Nərimanovun bu mövqeyi ilə hesablaşdı.

Sovet Rusiyası ilə bağlanan dövlətlərarası müqaviləyə görə, Sovet Azərbaycanı müstəqil şəkildə qonşu dövlətlərlə diplomatik münasibətlər qura, ticarət əlaqələri yarada bilərdi. Elə bu sazişə görə, 1920-ci ilin avqust ayında Türkiyənin ilk səfiri Memduh Şövkət bəy Bakıda fəaliyyətə başladı. Bundan bir il sonra isə 1921-ci ilin oktyabr ayında İbrahim Əbilov Türkiyədə Azərbaycanın ilk səfiri oldu. Sovet Azərbaycanının bayrağını Mustafa Kamal Paşa özü şəxsən qaldırmış, İbrahim Əbilovun nitqinə cavabən özü də nitq söyləmiş və demişdi: “Milli hüddurlarımız daxilində hürri və müstəqil yaşamaq istərdik. Millətimiz bu həqiqətin qardaş Azərbaycanın təmsalində təsdiq edildiyini eşitməklə böyük səadət duyar. Rum eli, Anadolu xalqı azəri qardaşlarının qəlbinin öz qəlbi kimi döyündüyünü bilərlər”. İbrahim Əbilov Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri kimi mütəmadi olaraq Nərimanovla əlaqə saxlayır, onun tapşırıqlarını həyata keçirirdi. Nərimanov Əbilova yazırdı: “Teleqramınızı və axırıncı məktubunuzu oxudum. Bu vaxta qədər apardığınız xətt-hərəkət düzdür. Ümid edirəm ki, bundan sonra da səhviniz olmayacaqdır. Bir şeyi gərək unutmayaq. Rusiya və Türkiyə tərəfdən müəyyən şəxslər var ki, istəyirlər aranı qarışdırsınlar”. Nərimanov ara qarışdırırlar deyəndə erməni daşnaklarını nəzərdə tutur, bildirirdi ki, həm Moskvada, həm də Türkiyənin özündə bu tip siyasətçilər var.

Ankara hökuməti adından Moskvaya yollanan nümayəndə heyətləri əvvəl Bakıda olur, Nəriman Nərimanovla görüşüb məsləhətləşəndən sonra Moskvaya yollanırdılar. 1921-ci ilin fevralında Yusif Kamal, Əli Fuad və Rza Nurun daxil olduğu nümayəndə heyətinin şərəfinə verilən ziyafəti xatırlayan Rza Nur “Moskva-Sakarya” xatirələrində bunları anladır: “Azəri hökuməti kommunist bir cümhuriyyətdir. Baş komissar Nəriman Nərimanov. Bu, ağılı başında olan bir adamdır. Çox məlumatlıdır. Baxdım ki, çox yaxşı bir adamdır. Özümə qarşı etimad istədim. Açıldı və dedi: “Bolşevik nədir? Bu rəzalət bizə yaraşmaz. Biz türkün, millətin ənənələriylə yaşayırıq. Çox xoşuma getdi və çox sevindim. Mənə Nəriman Moskva haqqında gözəl məlumat verdi”.

Türkiyə nümayəndə heyəti üç gün Bakıda qaldıqdan sonra Nərimanovun səlahiyyətli kimi Behbud bəy Şaxtaxtinski ilə birlikdə Moskvaya yollandılar. Martin 9-da heyət Stalinlə görüşdü. Nərimanovun Leninə məktubu artıq vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirmişdi. Stalin və Çiçerin Leninin göstərişi ilə türk millətçiləriylə ümumi dil tapdılar. Nümayəndə heyəti bir daha Stalinlə görüşdü. Uzun sürən bu görüş zamanı mühüm məsələlərdə razılıq əldə olundu və martin 16-da Moskva müqaviləsi rəsmən imzalandı. Bu müqaviləyə görə, tərəflər bir-birlərinə zorla qəbul etdirilən sülh müqaviləsini tanımayacaqlar... Sovet hökuməti Türkiyə ilə bağlı olan, lakin sərhədləri “Milli andda” müəyyən edilən TBMM hökumətinin qəbul etməyəcəyi hər hansı sazişi tanımayacaq. Batumi Gürcüstanın təbəçiliyində qalaraq, xalqına muxtariyyət verilməlidir. Türkiyənin gömrük rüsumu ödənmədən Batumi limanından keçmək hüququ saxlanıldı, Naxçıvana Azərbaycanın himayəsində muxtariyyət veriləcək...

Sovet-Türkiyə müqaviləsi bağlanarkən Türkiyəyə əvəzsiz 10 milyon qızıl rubl məbləğində maliyyə yardımı, habelə hərbi kömək haqda razılıq əldə edildi. Moskvanın vədlərindən, köməkliyindən başqa Azərbaycan hökuməti 1921-ci ilin mayında Ankaraya 62 sistern neft göndərdi və hər ay yetim uşaq evlərinin ehtiyacı üçün 3 vaqon kərasin göndərdi və hər ay yetim uşaq evlərinin ehtiyacı üçün 3 vaqon kərasin göndərməyi vəd etdi. 1922-ci ildə isə Batumi portu ilə 9 min tonndan artıq kerosin və 350 ton benzin göndərildi. Nərimanov hər an Türkiyənin inkişafını izləyir və onun sürətli tərəqqisinə böyük qiymət verirdi. O “Lenin və Şərq əsərində yazırdı:

“Köhnə Türkiyə böyük Avropa jandarmeriyasının çirkin şapkaları altında ölüb getdi, amma bunun yerinə tamam yeni inqilabçı –Türkiyə doğuldu və özünün son sözünü dedi: “Biz öz türk həyatımızla yaşayacağıq və bizim üzərimizdə dayə olmaq istəyənləri tamamilə rədd edirik.

Türkiyənin səfiri 1921-ci ilin martın 17-də Məmduh Şövət bəy Atatürkün Nərimanova məktubunu təqdim etdi. Atatürk Azərbaycan hökumətindən borc pul istəyirdi. Nərimanov dərhal 1 milyon rubl dəyərində qızıl rubl göndərdi və özü də yazdı: “Paşam qardaş-qardaşa borc verməz əl tutar”.

Öz istiqlal savaşını uğurla, böyük fədakarlıqla aparan Türkiyə ciddi maliyyə sıxıntıları keçirirdi: Doğan Avcıoğlu bu barədə yazır: “Qarabəkir Azərbaycan hökumətindən para istədi. Atatürk gözəl anlaşırdı ki, Bakıda Bolşevik hökuməti var, ancaq bunun arxa plana keçirib, maliyyə sıxıntılarını aradan qaldırmaq üçün Qarabəkirə göstəriş verdi.

“Əlimizdə beş para olmadığını bilirsən.İndiki vaxtda elə bir qaynaq da yoxdur. Buna görə Azərbaycan hökumətindən yardım almaq gərəkdir”. Bu müraciəti Türkiyənin Moskvaya gedən nümayəndə heyəti Bakıda dayanaraq Nəriman Nərimanova çatdırdı. Avcıoğlu bu müraciətə rəğmən atılan addımlardan bəhs edir: “İyulda ilk altunlar gəldi. Kazım Qarabəkir Paşa 500 kiloluq ilk parti altunun 200 kilosunu öz məsrəflərinə xərcləyir, yerdə qalanlarını Ankaraya yollayır”. Bütün bu faktlar onu göstərir ki, Azərbaycan istər birbaşa, istərsə də Moskva ilə birgə Türkiyəyə maddi köməklik göstərmişdir. Neft ixracıyla məşğul olan “Azərneftsindikat”ın İstanbulda, Samsunda və Trabzonda nümayəndəliyi açılmışdır. Bütün bu maddi və mənəvi köməkliyin müqabilində Atatürk Türkiyəsi Sovet Rusiyası və Sovet Azərbaycanı ilə sıx əlaqələrin yaradılmasının tərəfdarı idi. Türkiyədə baş verən hər bir hadisə Nərimanovun diqqəti-mərkəzində olmuş, qardaş respublikanın uğurlarına sevinmiş,çətinliklərini öz uğursuzluğu hesab etmişdi. O, 1921-ci ilin aprelində Mustafa Kamal Paşanı “Türkiyənin istiqlaliyyəti yolunda Antanta üzərində qazanılmış böyük qələbə” münasibətilə təbrik etmişdi. 1921-ci ildə Şərq cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir Paşaya hərbi qələbələri münasibəti ilə təbrik teleqramı göndərmişdi. Türkiyə qəzetləri Nərimanovun milli lider obrazında haqqında yazılar dərc etmiş, onun türk dünyası üçün gördükləri işləri yüksək dəyərləndirmişlər. Belə qəzetlər içərisində “Vaxt”, “Yeni gün” xüsusi yer tutur. Atatürk Nərimanovun siyasətini təqdir etmiş, Azərbaycan torpaqlarının bütünlüyü üçün onun rəsmi Moskvanın ermənipərəst liderləriylə mübarizəsinə dəstək vermişdir. İbrahim Əbilov Azərbaycan Xarici İşlər Komissarlığına yazdığı məktubda deyirdi ki, Mustafa Kamal Paşa Nərimanovun əvvəl Cənubi Qafqaz Federasiyasının, sonra isə SSRİ MİK-in sədri seçilməsini alqışlayır. Atatürkün tapşırığıyla Türkiyənin Xarici işlər naziri Yusif Kamal Əbilovdan xahiş edirdi ki, Nərimanov öz nüfuzundan istifadə edərək Qars müqaviləsinin respublikalar tərəfindən və ittifaq orqanlarında ratifikasiyasını təmin etsin. Deməli, Atatürk Qars müqaviləsinin dayanıqlılığını təmin etmək üçün düşünürdü. Hələ Qars müqaviləsindən öncə Moskva müqaviləsi üzərində işləyən rus diplomatları Naxçıvanın statusu məsələsi üzərindən sükutla keçir, belə bir problemin mövcudluğunu sanki unudurdular. Bu mövqe erməni və rusları tamamilə qane edirdi. Çünki Naxçıvanın Ermənistana vcrilməsi haqqında Nərimanovun “1 dekabr bəyanatı” ortadan qaldırılmamışdı. Moskvada danışıqlar masası arxasında dayanan türk diplomatları isə susmaq fikrində deyildi. Təkidli tələblərdən sonra Naxçıvanın taleyi türklərin vasitəçiliyi, prinsipial mövqeyilə həllini tapdı. Nərimanov danışıqların gedişi ərəfəsində Behbud bəy Şahtaxtinskini təlimatlandırır və tövsiyə edirdi ki, “hər kiçik məsələyə görə türk nümayəndə heyətinin” əleyhinə getməsin. Behbud bəy Şahtaxtinski Mirzə Davud Hüseynova göndərdiyi məktubda yazırdı: “Mənim orada görəcəyim bir iş yoxdur. Hər bir xırda məsələyə görə türklərin əleyhinə getməyimiz bizə sərf etmir, çünki onlara mənim böyük təsirim var. Məni Azərbaycanda həyata keçirilməsi gözlənilən bir çox kombinasiyalar gözləyir. Əgər mən konfransda Azərbaycana daxil olmayan məsələlərdə türklərin əleyhinə çıxsam, bütün bu imkanlardan məhrum olaram”. Behbud bəy Şahtaxtinski gürcülərin türk nümayəndə heyəti qarşısında mühüm məsələ kimi qoyduqları Batumun taleyi və ermənilərin Gümrü problemini nəzərdə tutaraq, bütün bunları Azərbaycana daxil olmayan məsələlər adlandırırdı. Kazım Qarabəkir Paşanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Cənubi Qafqaz respublikalarının hər biri ilə ayrıca müqavilə bağlamasını Mustafa Kamal Paşanın ciddi tapşırığı olduğunu söyləsə də, Rusiya tərəfi bu təklifi qəbul etmək istəmirdi. Burada fikir ayrılıqları yarananda, mövqelərin uzlaşdırılmasını Behbud bəy Şahtaxtinski həyata keçirdi. Qarsda vahid müqavilə hazırlanmasına, bu sənəddə hər bir respublika üçün ayrıca fəsilələrin olmamasını Azərbaycan Respublikası adından təklif etdi. Azərbaycan səlahiyyətliisinin bu təklifni Kazım Qarabəkir Paşa qəbul etdi və konfrans işini davam etdirməli oldu. Azərbaycan və Ankara hökuməti üçün ən mühüm strateji məsələlərdən biri Naxçıvanın statusuyla bağlıydı və bu məsələdə qardaş cümhuriyyətlərin fikri yekdil idi. Türk diplomatiyası müqavilənin sürətləndirilməsinin vacibliyini Nəriman Nərimanova çatdırmağı İbrahim Əbilovdan xahiş etdi. Nərimanov Türkiyə Böyük Millət Məclisinin 1922-ci il martın 17-də qəbul etdiyi müqaviləni 14 gün öncə martın 3-də ratifikasiya etmişdi. “Qars müqaviləsi”nin beşinci maddəsinə görə, üç Güney Qafqaz Respublikası və Türkiyə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasını və idarəçiliyinin başqa üçüncü dövlətə verilməməsini təsdiqlədi. Bu müqavilə qismən də olsa Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qorudu və Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə aydınlıq gətirdi. Nəriman Nərimanov I Ümumazərbaycan qurultayındakı çıxışında deyirdi: “Sovet Rusiyası və Türkiyə ilə müqaviləyə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığı altında müstəqil respublika elan olunur. Orada bizim nümayəndəmiz olacaqdır və biz bütün işlərdə Naxçıvana xidmət edəcəyik”. Nərimanovun

milli dövlətçilik baxışlarında türk mövqeyi, ağır maliyyə sarsıntıları keçirən Türkiyəyə yardım etmək siyasəti özünü həmişə aydın şəkildə göstərmişdi. Özü də bu mövqe bolşevik sistemi daxilində Türkiyəyə münasibətin ziddiyyətli xarakter daşıdığı dövəmdə ortaya çıxmışdı. Nərimanovun Türkiyə siyasəti hakim partiya rəhbərləri ilə onun arasında ixtilafın yaranmasına təsir edən amillərdən biri olmuşdur. Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq o, bu mövqedən geri çəkilməmişdir.

Nərimanovun Atatürkə olan sevgisini təsdiqləyən faktlardan biri də 13 iyul 1923-cü ildə Bakıda partiya fəallarının yığıncağının stenogramıdır. AKPMK katibi L.Mirzoyanın sədrlik etdiyi, Moskva nümayəndəsi Yaroslavskinin qatıldığı iclasda Nərimanovun Stalinə göndərdiyi məktub müzakirə edilir. Yaroslavski öncə Mirsultan Qaliyevin millətçilik fəaliyyətindən, Türkiyəyə məhəbbətindən danışır. Serqo Orconikidze isə yerindən replika verir ki, bütün müsəlman bölgələrində Türkiyə agentləri var və onlara qarşı amansız mübarizə aparılmalıdır. Serqo replikasını inkişaf etdirərək özünü Nərimanova tutur: “Düzdür, Türkiyə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına imkan verib. Lakin Azərbaycan seminaristləri yaxalarında Leninin və ya sənin deyil, Mustafa Kamalın nişanını daşıyır”. Türkiyəyə sevginin, türk milliyyətçiliyinin sovet sisteminə qarşı zərərindən uzun-uzun danışıldıqdan sonra Nərimanovun məktubu müzakirəyə çıxarılır. Heydər Qarayevin xüsusilə canfəşanlıq etdiyi bu toplantıda Nərimanovun partiyadan kənarlaşdırılması tələb olunur. Bu dəm ayağa qalxan Serqo Orconikidze deyir: “Mən bir neçə dəfə bu tribunadan belə bir sarsaq işin, Bakı təşkilatı ilə Nərimanov və onun qrupunun işinin həll edilməsinə qarışmışam. Bu gün biz həddən artıq məsuliyyət daşıyıyıq. Bizim yüksəltdiyimiz adam, partiyanın yüksəltdiyi adam bir qəpiklik dəyəri olmayan məruzə ilə çıxış edir, hamını, o cümlədən mənə çirkəbə bulayır. Halbuki mən həyatımda belə ittihamla rast gəlməmişəm, mən türk xalqını yox etməkdə ittiham olunuram, guya məsul işçilərin çoxu milli mübarizə aparır, türk xalqını sıxışdırır”. Orconikidze bu çıxışında Nərimanovun məlum məktubundakı statistik göstəricilərə, Bakının rəhbər strukturlarında əyləşənlərin milli mənsubiyyəti bərsindəki rəqəmlərə toxunmur. Çünki rəhbər işçilər arasında çoxluq rus və ermənilərə aid idi, türklərin Leninin vəd etdiyi “müstəqil Azərbaycanda” azlıqda qalmasını Nərimanov “türklərə qarşı aparılan aksiya” hesab edirdi. Bu işdə Orconikidzeni, Mirzoyanı ittihamlayırdı. Orconikidzenin Bakını erməniləşdirmək, ruslaşdırmaq siyasətinin ağır fəsadlar törədəcəyini açıqca söylədiyinə görə “millətçilikdə” günahlandırılan Nərimanov az sonra Azərbaycandan kənarlaşdırıldı.

Nərimanovun türkçülük mövqeyində önəmli fəaliyyətinin bir hissəsini müxtəlif ölkələrdə yaşayan türk alimlərinin səylərinin cəmləndirilməsi, əlaqələndirilməsi və əməkdaşlığının qurulması tutmuşdur. Türkoloji qurultay ideyası Nərimanova məxsus olmuşdur. 1922-ci il dekabrın 3-də Zaqafqaziya hökumətinin başçısı olaraq Nərimanov Tiflisdə Türk Dram Cəmiyyəti teatrındakı çıxışında deyirdi: “Türk aləmində böyük tərəqqi meydana gətirmək üçün İran, Türkiyə və cəmi türkçə danışan tayfaların bir konfransı fikri bizdə çoxdan bəri vardır və biz buna çalışmalıyıq. Fəqət konfransdan qabaq biz istərdik ki, yeni türk əlifbası (qraikası) ilə nəşr edilmiş balaca kitabçalar olsun və biz onları material olaraq konfransda göstərək”. Türkoloji Qurultay ideyası onun ölümündən 1 il sonra, 1926-cı ildə həyata keçirildi. Türk dünyası üçün vahid əlifba islahatının həyata keçirilməsi ideyası Nərimanovu Azərbaycana rəhbərliyə gəlişi anından düşündürürdü. O, bu arzusunu Moskvaya danışığlara yollanan Türkiyə nümayəndə heyətinin üzvü Rza Nura da bildirmişdi.

Türkiyə araşdırmaçısı Hüseyn bəy Adıgözl Nərimanovun Türkiyənin milli istiqlalına göstərmiş olduğu maddi-mənəvi dəstəyi xatırlayaraq yazır: “Baxmayaraq ki, Nərimanova kommunist kimi yanaşırlar, biz onun siyasi yönümünü yox, türk dünyasına vermiş olduğu xeyiri, göstərmiş olduğu xidməti qiymətləndirməliyik. İstiqlal savaşı Nərimanovun etmiş olduğu köməkliyin nəticəsində uğurla nəticələndi”. Araşdırmaçının bu qənaətini bölüşməmək olmur. Nərimanovun Türkiyə siyasəti və türkçülük mövqeyi dostluq, qardaşlıq və həmrəylik şüarlarıyla səciyyələnir. O, hələ hakimiyyətə gəlməmişdən öncə milli düşüncəni, türk həmrəyliyinə təbliğ etmiş, eyni tarixə, mədəniyyətə malik olan xalqların birliyinə çalışmışdır. Hələ 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminin Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə istəklərini pisləmiş, Nargin adasında saxlanılan türk hərbi əsirlərinə tibbi və mənəvi yardım etmiş, türk ordusunun Bakını tərk etməsini pisləmiş, türkoloji qurultay ideyasının müəllifi olmuşdur. Atatürkün Sovetlər İttifaqına, xüsusən bu ittifaqın bir üzvü olan Sovet Azərbaycanına münasibəti, yeritdiyi siyasət tarixi reallığa əsaslanırdı. Onun Sovet İttifaqı tərkibində yaşayan türkdilli xalqların gələcək taleyinə aid siyasəti də, fikri də uzaqgörənliyi ilə seçilir. Nərimanov Mustafa Kamal Paşaya müraciətində iki xalq arasında münasibəti “qardaşlıq silahı ilə silahlanmaq” kimi dəyərləndirərək, 1920-ci il aprel ayında Bakıda həbs olunan türk əsgər və zabidləri azad etmişdir. Azərbaycanın maraqlarını Kamal Türkiyəsi ilə sıx əlaqədə görmüş Nərimanov bu birgə maraqları Sovet Rusiyası ilə əlaqələndirmiş, Rusiyanın Türkiyə siyasətinə müsbət istiqamət vermişdir. Rusiya Azərbaycanda saxlanılan ingilis və fransız əsirlərini Böyük Britaniyanın nəzarəti altında olan öz vətəndaşlarına dəyişmək istədikdə Nərimanov onların Malta adasında əsir saxlanılan türk ziyalı və siyasi xadimlərinə dəyişdirilməsini təkid etmiş və buna nail olmuşdur.

Bütün bunlara rəğmən Nərimanov bir türk olaraq heç vaxt milli maraqların müdafiəsindən geri çəkilməmiş, uzun mübarizə yolu keçmişdir. Bu siyasət adamının türk dünyasına vermiş olduğu töhfələr heç vaxt unudulmamalıdır.

“Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru olmazdı, Gürcüstana müftə neft verilməzdi”.

Nərimanov Azərbaycana elə bir dövrdə rəhbərlik etmişdi ki, qismətinə taleyüklü problemlərin kompromis həlli kimi ağır vəzifə düşmüşdür. Belə bir missiyanı həyata keçirmiş şəxsiyyətlər, dövlət xadimləri heç də həmişə müasirləri və sonrakı nəsillər tərəfindən düzgün qiymətləndiriləcəklərinə ümidvar ola bilməzlər. Təəccüblü deyildir ki, Nərimanov həm sağlığında, həm də ölümündən sonra ən yüksək təriflərin, gah da amansız təqiblərin obyektinə olub. “Biz, əlbəttə bilirdik ki, bal ayından sonra qanlı ay gələcəkdir” söyləyən Nərimanov Azərbaycanda hakimiyyət başına gətirildikdən sonra rus ordusunun törətdiklərinə xalqın müqavimət göstərərək ixtişaşlar yaradacağını, mübahisəli ərazilər hesab olunan torpaqların müzakirəsinin fəsadlar törədəcəyini bəri başdan bilirdi. Çünki doktor xalqın mental xüsusiyyətlərini, siyasi vəziyyəti, qonşu dövlətlərlə münasibətlərini, milli qüvvələrin təsirini gözəl saf-çürük edirdi. Ona görə də Həştərxanda “Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik” əsərini yazmışdı. Nərimanovun ərazi siyasəti, bu siyasətdən doğan səhvlər, tarixi reallıqlar, mərkəzin məkrli oyunları, Azərbaycanın Gürcüstan və Ermənistanla olan münaqişəli vəziyyəti tarixçilər tərəfindən müxtəlif yöndə, prizmələrdə tədqiq olunub. Bəzi tarixçilər onu Azərbaycan torpaqlarını qonşulara bağışlayan, səbatsız, heç bir siyasi iradəyə malik olmayan şəxsiyyət kimi səciyyələndirmiş, digərləri isə tarixi reallıqlardan, yaranmış beynəlxalq siyasi şəraitdən doğaraq atılmış addımların təzahürü hesab edərək Nərimanovun reputasiyasına çalışmışlar. Əslində Nərimanovun ərazi siyasətini düzgün dərk etmək və səhvlərin nədən yaranmasını qiymətləndirməkdən ötrü XX əsrin əvvəllərini, xalqımızın payına düşmüş tarixi kataklizmləri öyrənmək vacibdir. Tarixi fakt və sənədlərdən bəllidir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Cənubi Qafqazda yerləşmiş ingilis hərbi komandanlığı 1919-cu ilin aprel ayında Naxçıvanda Araz-Türk Respublikasını ləğv etmiş və zorla bu ərazini daşnak Ermənistanın tərkibinə qatmışdır. Buna cavab olaraq 1919-cu il aprel ayının 30-da AXC-nin xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov Cənubi Qafqazda Britaniya silahlı qüvvələrinin komandanı, general Koriyə etiraz məktubu göndərmişdir. Bu məktubda göstərilirdi ki, Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz və Sürməli rayonlarının sizin tərəfinizdən Ermənistanla verilməsi düzgün addım deyil. Çünki milli hökumət göstərilən əraziləri həmişə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab etmişdir. General Kori bu qərarı qəbul edərkən Qarabağın Azərbaycan hökumətinə verildiyini bəyan etsə də, yuxarıdakı adı çəkilən əraziləri ermənilərin təkidilə onlara “bağışlamaq” siyasətini həyata keçirmişdi. Azərbaycan tərəfinin etirazlarına baxmayaraq erməni silahlı birləşmələri 1919-cu il mayın 3-də ingilis silahlı qüvvələrinin tərkibində Azərbaycanın adıçəkilən rayonlarının işğalına başlamışdılar. Ermənilərin bu hərbi aksiyası milli hökumətdə ciddi narazılıq doğurdu və Fətəli Xan Xoyski müttəfiq qoşunların Tiflisdəki komandanı Tomsonla görüşərək bu ərazi təyinatına etiraz edərək, ingilis hərbi komandanlığının mövqeyinə aydınlıq tələb etdi. General Tomson bildirirdi: “Naxçıvan rayonunun idarə edilməsi ermənilərə müvəqqəti verilmişdir. Necə ki, Qarabağ Azərbaycana müvəqqəti verildiyi kimi”. Tomsonun vermiş olduğu bu bəyanata Xoyski kəskin münasibət bildirmişdi: “Naxçıvan rayonuna münasibətdə qəbul edilmiş qərar düzgün deyil və ədalətsizdir, çünki əsasən əhalisi müsəlmanlardan ibarət olan bu rayon yaranmış vəziyyətlə heç vaxt barışa bilməyəcəkdir”. İngilis qoşunları komandanı öz qərarına yenidən baxmağı vəd etsə də, bu məsələdə ermənilər sərt mövqe nümayiş etdirirdilər. Görünür, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İrəvanı ermənilərin elan etdikləri respublikaya paytaxt vermələri onları şirnikləndirmişdi. Ona görə ermənilər AXC ilə oyun oynamağı üstün tutaraq ərazi mübahisələri məsələsinin hüquqi həllini təxirə salırdılar. İngilislərin mövqeyi Azərbaycan hökumətində mənfi reaksiya doğurmuş, Paris sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan Topçubaşova bu barədə məlumat çatdırmışdılar və sonuncu da bu barədə müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə memorandum göndərmişdir. Memorandumda deyilirdi: “Baxmayaraq ki, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və yeni Bəyazıt nahiyyəsinin bir hissəsi Azərbaycanın sözsüz ayrılmaz hissəsidir, müttəfiq komandanlığın razılığı ilə Ermənistan Respublikasının hakimiyyət orqanlarına verilmişdir. Halbuki yerli əhali buna inadlı müqavimət göstərir və bunu arzulamırlar. Azərbaycan milli hökumətinin bütün səyləri uğursuzluğa düşərək oldu, güclü siyasi xadimlərin olmasına baxmayaraq onların ərazi bütövlüyünü saxlamaq cəhdləri səmərə vermədi. Naxçıvan və Zəngəzuru Ermənistanla verən, Qarabağı isə Azərbaycanın tərkibində saxlayan ingilis qoşunları 1919-cu ilin avqustun 23-də Azərbaycanı tərk etmiş, beləliklə özündən sonra həlli müşkülə çevrilən xeyli problemlər qoymuşdu. Həmin problemləri isə Nəriman Nərimanov həll etməli idi. Beləliklə, Nərimanov 1920-ci il aprel ayının 28-də qiyabi surətdə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri seçilərək, mayın 16-da Bakıya gəlmişdir. Azərbaycan Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları üstündə aparılan hərbi əməliyyatlar, Rusiyanın siyasətindəki təzadlı gedişlər əhaliyə qaçqınlıq, səfalət, yurd itkisi bəxş etdi. Azərbaycan SSRİ-nin Ermənistanla münasibətində Rusiyanın mövqeyi ilk mərhələdə ikinci tabe etmək üçün birincini dəstəkləmək, ikincinin çıxılmaz vəziyyətində birincinin torpağını onlara hədiyyə etməklə şirnikləndirib, sovetləşməni tətbiq etmək idi. M.Ə.Rəsulzadə Rusiyanın mövqeyinə belə qiymət verirdi: “Həqiqətən də bir qəzanın ermənidəmi, yoxsa türkdəmi qalmasının nə əhəmiyyəti ola bilirdi!... Yetişir ki, bunların həpsi Rusiyada olsun və ortadakı ixtilafı həll edilsin”. Azərbaycandan öz qoşunlarını çıxarmış İngiltərə hökumətinin Ermənistanla silah və döyüş sursatı hazırlayıb

göndərmək haqqında qərarından sonra Leninə teleqram göndərmiş Oconikidze çıxış yolnu Qarabağ və Naxçıvandan Azərbaycan hissələrini çıxardıb, yerinə XI Ordu qüvvələrini daxil etməkdə görürdü. Rusiyanın ərazi konfliktlərinə bu cür yanaşması Azərbaycan Sovet hökumətinə, onun rəhbəri Nərimanovun nüfuzuna sarsıdıcı zərbə vururdu. Necə ki, Mikoyan Nərimanov Azərbaycana İnkilab Komitəsi sədri seçiləndə söyləmişdi. “Biz Nərimanovu elə əhatə edəcəyik ki, o öz nüfuzundan faydalana bilməsin”. Nərimanov bu qeyri-mütənasib vəziyyətdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda geniş fəaliyyətə başlayır və bütün söylərini Naxçıvan və Zəngəzur məsələsinə yenidən baxılmağa yönəldir. Bu məsələdə o, Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.Çiçerinlə toqquşur. Çünki Çiçerin ərazi mübahisələri məsələsində ermənilərin tərəfində idi. 1920-ci il iyulun 29-da Çiçerin Leninə məktub göndərir: “Azərbaycan hökuməti Naxçıvan, Ordubad və Culfa ilə yanaşı Qarabağ, Zəngəzur və Şərur-Dərələyəz nahiyyələrinə də iddialarından əl çəkmirlər. Bu yerlərin əksəriyyəti əslində Ermənistan Respublikasının əlindədir”. Buna cavab olaraq Nərimanov da Leninə məktub göndərərək Çiçerinin mövqeyini mühakimə edərək bildirir ki, “Yoldaş Çiçerin mərkəzin siyasətinə tabe olmaqdan danışır, lakin eyni zamanda mərkəz bizim fikirləri nəzərə almır. Elə həmin mərkəz bizi şirnaqlamağa vadar edir”. Orconikidze və Çiçerin mövqeyi, problemin qoyuluşu ermənilərin şərtlərindən doğurdu: “Azərbaycan Şərur-Dərələyəz qəzasından və Naxçıvan rayonundan imtina edərsə, erməni nümayəndə heyəti Qarabağ və Zəngəzuru dərhal Azərbaycana birləşdirməyə razı olacaqlar”. Qalırdı Nərimanovun razılığı. Orconikidze bu məsələnin müsbət həll olunacağına inanır və Çiçerinə vəd edirdi: “Mənim fikrim belədir, Qarabağ və Zəngəzur təcili Azərbaycana birləşdirilməlidir. Mən Azərbaycanı məcbur edərdəm, bu vilayətlərə muxtariyyət versin, lakin bu, Azərbaycan tərəfindən olmalıdır, amma heç bir halda müqavilədə göstərilməməlidir”. Bu plan ətrafında Orconikidze Nərimanovla danışıqlar aparmışdı. Nərimanov məsələnin bu cür qoyuluşuyla razılaşsa da “Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Ordubad, Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycanın mübahisəsiz hissələridir” cavabını vermişdi. Mərkəzin bu cür mövqeyindən narahatlıq keçirən Nərimanov ümidini Leninə bağlayır, ona davamlı etiraz dolu məktublar göndərirdi: “Mən demək istərdim ki, mərkəz bu müsəlmanlara necə baxır və belə mühüm məsələləri bizsiz necə həll edə bilər. Mən açığını deyəcəyəm, mərkəz Qarabağ və s. haqqında qərarları ilə bizim silahımızı əlimizdən aldı, hər zaman müsəlman kommunistlərin Azərbaycanı Rusiyaya satdığını söyləyən Müsavat, provakasiyasını gücləndirdi, əsaslandırdı”. 1920-ci il avqustun 20-də RSFSR ilə daşnak Ermənistanı arasında müqavilə bağlanır və ona əsasən Sovet Rusiyası Ermənistanın müstəqilliyini tanıyır. Bu müqavilədə Naxçıvan Ermənistanın ərazisi, Zəngəzur və Qarabağ isə mübahisəli ərazilər elan edilərək, oraya rus qoşunları yeridilir. Bununla bağlı Nərimanov Lenin və Çiçerinin adına teleqram göndərərək Naxçıvanın Ermənistanla verilməsinə etiraz edir: “Naxçıvan vilayətinin əhalisi öz vətənlərində Sovet quruluşunu tətbiq etmiş, kommunistlərin simasında öz xilaskarlarını görürdü, ağıllarına belə gətirmirdilər ki Sovet Rusiyası özbaşına, bütün əhalinin iradəsi əleyhinə bu diyarı daşnaklara verir”. Əvvəlki məktubları, etirazları kimi Nərimanovun bu sorusuna, tələbinə də cavab verilmədi. Belə olduğu təqdirdə Nərimanov Azərbaycanın geri çağırılmasını, yəni mərkəzdən ayrılacağı kimi kəskin tələblər səsləndirməyə başladı: “Mən qətiyyətlə deyirəm, əgər siz bizim gətirdiyimiz dəlillərə diqqət yetirməsəniz, mərkəz qarşısında geri çağırılmamız haqda məsələ qoymalı olacağıq. Qoy o vaxt bizim yerimizə tarixən dolaşqı milli məsələləri bu cür asanlıqla həll edənlər gəlsinlər”. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra vəziyyət gəldikcə pisləşməyə, Azərbaycan torpaqlarının danışıqlar predmetinə çevrilməsinə başlandı. Beləliklə, Nərimanovun siyasi tərcümeyi-halına kölgə salan, aylarla etdiyi ardıcıl mübarizəsini heçə endirən noyabr iclaslarının ərazi təyinatlı qərarları torpaq itkiləriylə nəticələndi: “Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanla keçir, Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verilir”. Hökumət başçısı simasında üzərinə qoyulmuş rol Nərimanov səhəri gün, yəni dekabrın 1-də ifa etdi və bu bədnam bəyanat tarixə “Nərimanov bəyanatı” kimi düşdü. Həcmcə böyük olmayan bu bəyanatın nə şövqümlü inqilabi məzmunu, nə də Ermənistanla Sovet qardaşlığı torpaq itkisi qarşılığında əhəmiyyət daşımadı. Naxçıvan və Zəngəzur qəzalarının Sovet Ermənistanına verilməsinə, Qarabağın öz müqəddaratını təyin etmək vəzifələrinin əməkçi xalqın üzərinə qoyulması “Nərimanov bəyanatının mürəkkəbi qurumamış vəziyyəti gərginləşdirdi. Bəyanatın ərazi ilə bağlı hissəsinin erməni mətbuatında təhrifi, Azərbaycan tərəfindən isə unudulması məsələni arxa plana keçirmək gücündə deyildi. Bəyanatın Azərbaycanda çap olunan variantında Naxçıvan sözü yoxdur, ermənilər isə paylarına Dağlıq Qarabağı da əlavə ediblər. “Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli ərazilərdən könüllü əl çəkirdi”, “Azərbaycan dünən artıq Naxçıvan-Zəngəzur və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini bəyan etdi” kimi teleqramlar Orconikidze tərəfindən Kremlə ünvanlanırdı. Şövqlə Orconikidze bəyan edirdi: “Yoldaş Nərimanovun çıxışı çox səciyyəvidir. O, bizə öz bəyanatını oxudu. Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ bu sözlərin məzmunundan ağıllı olmayan rus qulağı üçün heç nə kəsb etmir. Hansısa Zəngəzur məhsulsuz dağlar, taxılı yox, suyu yox. Orada heç nə yoxdur. Hansısa Naxçıvan-bataqlıq, malyariya və başqa heç nə. Hansısa Dağlıq Qarabağ. Nə var bu Dağlıq Qarabağda. Heç nə yoxdur. Və budur yoldaş Nərimanov deyir: “Onları özünüzlə götürün. Bu məhsulsuz torpaqları Ermənistan üçün götürün”. Azərbaycanın kiçilən əraziləri təbii ki, “rus qulağı üçün heç bir məna kəsb etmirdi. 1905-ci ildən bəri ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı iddiaları bu torpaqlar üzərində minlərlə şəhid qanına bulaşmışdı. Bu torpaqlarda qan tökülməsinə son qoymaq şüarı altında, tökülən qanlara etinasız münasibət ev yiyəsinin əleyhinə olsa belə Stalinin göstərişiylə bu addımlar atılır, məsuliyyəti isə Nərimanovun çiynlərinə qoyulurdu. Ancaq

Gümrü müqaviləsinə görə Naxçıvan, Şahtaxtı və Şərur əraziləri Türkiyə himayəsindəydi. Referendum təyin olunacaq dövrə qədər burada Türkiyə qoşunları saxlanılmalıydı. Nərimanovun bu məlum bəyanatı etirazlarla qarşılanır, yerlərdə aksiyalar keçirilirdi. İxtişaşlar baş verdiyindən Türkiyə qoşunlarının Naxçıvan ətrafında olmasından istifadə edən Nərimanov ərazi siyasəti məsələsində qətiyyət göstərmək istədi. Sovet Azərbaycanının Xarici işlər naziri Behbud bəy Şahtaxtinski Naxçıvana göndərən təlimatlandırdı. Şahtaxtinski xalqın həyəcanına şərik olaraq etiraz aksiyasında söyləyirdi: “Azərbaycan sizi torpaqlarınızla birlikdə Ermənistanla satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna qəti surətdə razılıq verməzdim. Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edəcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır”. Atatürk və Stalinin təbirincə deyilsə, “Türk qapısı” olan Naxçıvanın əhalisi tarixdə qətiyyət göstərərək silahlı müqavimət həddinə qədər mübarizə aparıb Ermənistan idarəçiliyinə daxil olmadı. Sovet Ermənistanının liderlərindən olan Nazaretyan “Afərin, azərbaycanlılar” məqaləsini Naxçıvanın müstəqil Sovet respublikasına göndərdi. Tezliklə Naxçıvanda keçirilən rəy sorğusu erməni siyasətinə, xülyalarına əl yeri qoymadı. Əhalinin 90 faizi Naxçıvanın Muxtar Respublika statusunda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdilər. Bu statusa hüquq qazandıracaq “Qars müqaviləsi”nin Türkiyə tərəfindən Qafqaz respublikalarının hər biriylə ayrı-ayrılıqda ikitərəfli qaydada imzalamaq cəhdi gərgin proseslərə çevrildi. Və Türkiyə tərəfinin bu məsələdə ümid yeri Nərimanov idi. Türkiyə Xarici işlər naziri Yusif Kamal Azərbaycan səfiri İbrahim Əbilovdan xahiş edirdi ki, Nərimanovla əlaqə yaradıb, bu məsələyə köməklik göstərməsini ondan xahiş etsin. Bunun nəticəsində Nərimanov “Qars müqaviləsi”nin ratifikasiyasında Türkiyənin istəklərinə uyğun hərəkət etdi. Nəriman Nərimanov ərazi itkilərinə baxışını belə açıqlamışdı: “Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru olmazdı, Gürcüstana müftə neft verilməzdi”. Amma bu da bir faktdır ki, “Nərimanov bəyanatı”na əsasən Zəngəzurun təxminən 4504,5 kv.m ərazisi Ermənistanla bağışlandı.

Nəriman Nərimanov və Məmməd Əmin Rəsulzadə münasibətləri

Bu iki tarixi şəxsiyyət arasında əlaqələrin hansı formada olması maraq doğursa da, indiyə qədər öyrənilməmişdir. Sadəcə M.Ə.Rəsulzadə irsini araşdıran Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tədqiqatçıları Nərimanovun siyasi fəaliyyətinə ideoloji rakursdan yanaşaraq, müəyyən anlaşılmazlığa, səhvlərə yol vermişlər.

Nərimanovşünaslar da heç bir tarixi dəlilə, fakta əsaslanmayan Azərbaycanın Müsavat dövrünə münasibətdə eyni səhvləri təkrar etmişlər. Bəs həqiqət necədir? Bu həqiqətləri arayıb-ortaya çıxarmaq üçün arxiv materiallarına, dövrün mətbuat səhifələrinə, Nərimanov və Rəsulzadənin nitqlərinə, məqalələrinə nəzər yetirmək gərəkdir. Əlbəttə ki, bu iki tarixi şəxsiyyət Azərbaycanın bir-birinin əksi olan müxtəlif ideoloji sistemlərini müəyyənləşdirmiş, dövlətçilik yolu seçmişlər. Nərimanov və Rəsulzadənin istəkləri arasındakı fərqi ortaya qoymaq üçün yaranmış siyasi situasiyalar, Azərbaycanın xarici dövlətlərlə münasibətləri, beynəlxalq şərait nəzərə alınmalı, qərəzsiz şəkildə təhlilini tapmalıdır. Tarixi şəxsiyyətlər arasında münasibətlərə ilk dəfə mərhum professor Şamil Qurbanov toxunmuş, bəzi məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Sadəcə, Şamil müəllim məsələyə Nərimanovun siyasi nöqteyi-nəzərindən “Rəsulzadənin istədiyini biz istəmirik” cavabını əsas götürmüş bu şəxsiyyətlərin bir-birinə olan münasibətlərinin emosional tonunu araşdırmağa əlavə etmək istəməmişdir. Ancaq istər Nərimanov, istər Məmmədəmin Rəsulzadə öz çıxışlarında, yazılarında bir-birlərinin ünvanına çox kəskin ittihamlarda bulunmuşlar.

“Müsavat ölmüşdür, tarix onu məhvə məhkum etmişdir”. Bu hökmü Nərimanov Moskvadan Bakıya dönəndən sonra “Təzə Pir” məscidinin həyətidəki görüşündə səsləndirmişdir. Həmin vaxt M.Ə.Rəsulzadənin Moskvaya Stalinin yanında çalışmasına baxmayaraq Müsavata qarşı kampaniya aparılırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti “milli burjua hökuməti”, “varlı və mülkədarların mənafelərinə xidmət edən siyasi quruluş” kimi ittihamlara hədəf olurdu. “Moskvadan Bakıya vürud edən Nəriman “Təzə Pir” meydanında xalqa xitabən söylədiyi nitqində deyirdi ki, məxsusi bir komisiyon təşkil etdik. Bu komisiyon əski hökumətin ovraqını tədqiq ediyor. Bir kaç gün sonra nəticəni elan edəcək, o vaxt siz də görəcəksiniz ki, nə kimi xainlər sizi idarə ediyormuş”. Nərimanovun “xain” adlandırdığı hökumətin başında dayanmış M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” əsərində bolşeviklərin təftişçilik işini xatırladandan sonra yazır: “Fəqət Nərimanov və yoldaşları ruslara satmadıqları bir şey buraxmadılar”. Bütün bu söz atışmaları, qarşılıqlı ittihamlar Nərimanovun bolşeviklərə aldanışını anladığı 1923-cü ilədək, M.Ə.Rəsulzadənin isə ömrünün axırınadək davam etmişdir.

Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibətdə fərqliliklər bu iki tarixi şəxsiyyət arasında ziddiyyətlərə yol açsa da, ittihamlar heç vaxt şəxsi xarakter almamışdır. Nərimanovla Rəsulzadə eyni dövrün meydana çıxardığı millət fədailəridir.

Onlar bir-birini çox yaxından tanımış, hətta bəzi tarixi mərhələlərdə eyni siyasi mövqedən çıxış etmişlər.

Hər ikisi siyasətə “Hümmət” sosial demokrat qrupundan gəlmiş, eyni mövqeni paylaşmışlar. M.Ə.Rəsulzadə “Stalinlə ixtilal xatirələri”ndə öz siyasi keçmişinin sosial demokratlara bağlılığını göstərərək, “Hümmət”in onun tərəfindən yaradılaraq, sonradan başqa həmfikirələrinə ötürdüyünü yazır. Azərbaycan Milli hökumətinin ilk milli təhlükəsizlik naziri Nağı bəy Şeyxzamanlı Türkiyədə mühacirətdə yaşadığı dönmə qələmə aldığı “Biz və ağlar”

məqaləsində M.Ə.Rəsulzadəyə xitabən yazır: “Əvət, Məmmədəmin bəy əfəndi, şu siyasi səhnəyə sosial-demokrat olaraq qatılmışmız. Və bu ideologiyamızdan ki, aşağı-yuxarı iyirmi yeddi ildən bəri daşıyırsınız, nə milli hökumət dövründə, nə də on dörd illik mühacirət dövründə heç bir zaman ayrılmamışsınız. Bu qayəniz və sosial demokrat məsləkiniz sizin üçün müqəddəs ola bilər”. Nağı bəy Şeyxzamanlının emosiyaya qatılaraq yazmış olduğu bu fikirlər mühacirət dönməsində Müsavat Partiyası daxilində yaranan fraksiyaçılıqdan doğurdu. Ona görə də bu söylənilənlərdə Rəsulzadənin fəaliyyətinə kölgəli heç bir məqam yoxdur və ola da bilməz. Sosial-demokrat ideyası bolşevizmlə heç cür uyğun deyil və bu iki ideya arasında hardasa yaxınlaşmalar olsa belə, sosial-demokratlar nəslinin yetişməsi ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarixi reallıqlardan doğurdu.

Nəriman Nərimanovun siyasi fəaliyyətində tarixi reallıqlar daha çox özünü göstərir. Ötən əsrin əvvəllərində milli mətbuatın təşəkkülü və inkişafı bir neçə istedadlı publisistlərin yetişməsinə şərait yaratdı ki, onlardan biri M.Ə.Rəsulzadə, digəri isə Nəriman Nərimanovdur. Nərimanov Məmmədəminin rəhbərlik etdiyi “İrşad”, “Açıq söz” qəzetlərində müntəzəm publisistik yazılarla çıxış etmiş, ölkənin problemlərinə baxışda eyni mövqə sərgiləmişlər. Onların qəzetçilik fəaliyyəti, birgə çalışmaları onu deməyə əsas verir ki, bu iki tarixi şəxsiyyət bir-birini yaxından tanımış, düşüncələrinə, məfkurəsinə bələd olmuşlar.

Bəzi tarixi sənəd və faktlardan bəlli olur ki, Nərimanovun siyasi fəaliyyətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibəti xüsusi yer tutur. Sovet dövrünün tarixçiləri guya Nərimanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı ardıcıl mübarizə aparması haqda yazdıqları heç bir dəlilə əsaslanmır. Nərimanov Milli hökumət dönməsində Azərbaycanda yaranmış vəziyyət barədə baş nazir Nəsim bəy Yusubbəyliyə açıq məktub ünvanlamış, fikirlərini açıq şəkildə bildirmişdir. Bu məktubla yanaşı bir-iki məqalədən başqa milli hökumət barədə tənqidi fikirlər səsləndirməmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yoxlmasını, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin səbəblərini Nərimanovun fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək tarixi gerçəkliklərə uyğun deyil.

Nərimanovun AXCP-yə münasibətini, Həştəxanda olarkən hazırladığı “Qafqazın işğalına baxış” məruzəsində öyrənmək olar. Nərimanov sözügedən məruzədə deyirdi: “Əgər 1918-ci ilin sentyabrında, yaxud oktyabrında mənə desəydilər ki, fəaliyyət dairənizi genişləndirin, bu nə mənəvi, nə hüquqi, nə də siyasi nöqtəyindən nəzərdən məqsədəuyğun deyildi. Gərək etiraf edək ki, bizim Qafqazdan getməyimiz heç kimdə heyifslənmə hissi doğurmadı. Çünki bu yerli əhəlinin milli-tarixi düşüncələrini, sosial-məişət ənənəsini, mənəvi tələblərini nəzərə almadan bir siyasət həyata keçirirdi”.

Nərimanovun yazdığı kimi, “yerli əhəlinin milli-tarixi düşüncələrini, sosial-məişət ənənəsini, mənəvi tələbləri”ni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nəzərə aldıqdan, xalqın istəklərinə, istiqlal düşüncələrinə uyğun siyasəti həyata keçirdiyindən sosialistlər heç bir dəstəyə malik deyildilər. “Mən bu vəziyyəti o zamanlar da açıqlayırdım, amma mənim sözlərimə baxan olmadı. Mən o zamanlar tam inandım ki, Bakıdakı Sovet hakimiyyəti daşnakların əlindədir”. Bunu da Nəriman Nərimanov söyləyirdi.

1920-ci ildə Azərbaycan parlamenti hakimiyyəti məsəlman kommunistlərə təhvil verdikdən sonra repressiya dalgası başladı. XI Qızıl Ordunun başında dayanan Pankratov Müsavat liderinin oradan götürülməsi əmrini vermişdir. Əvvəl Lahıçda gizlənən, sonra isə Tiflisə gəlmək istəyən M.Ə.Rəsulzadə həbsdə olarkən təsadüfən əlinə düşən qəzetdəki bir məqaləni “Stalinlə ixtilal xatirə”lərində qələmə alaraq yazırdı: “Azərbaycan Sovet hökumətinin sədri doktor Nəriman Nərimanovun imzası ilə ilk səhifədə rəsmi bir məlumat vardı. Məlumatın xatirimdə qalan mətnini burada nəql edirəm: “M.Ə.Rəsulzadəni vilayətlərdə hər cür təhlükədən qorumaq məqsədilə Sovet hökuməti onun paytaxta gətirilməsinə qərar vermişdir. Burada isə həyatı əmniyyət altındadır, əhəlinin bu xüsusta əmin olmasını və həyəcana düşməməsini tövsiyə edirik”.

M.Ə.Rəsulzadəni qorumaq bəhanəsiylə ümumi fikir azdırılsa da, onun dərhal güllələnməməsinin səbəbləri vardı. İran inqilab hökumətinin görkəmli liderlərindən olan Heydər xan Əmioğlu Sovet Azərbaycanının əksər nüfuzlu şəxsləriylə əlaqə yaradaraq “Məmməd Əminin başından bir tük əskik olmamalıdır” mesajını ünvanlamışdı. Bir müddətdən sonra Bakıya gələn Stalin yalnız Nərimanova bildirir ki, həbsxanaya gedib, Rəsulzadə ilə görüşmüş, “burdakı kommunistlər sizdən qorxurlar, bir qismi sizin öldürülməyinizi, bir qism isə həbsdə qalmağınızı istəyirlər” söyləmişdi. Aralarında olan razılaşmaya uyğun Müsavat lideri Stalinlə birgə Moskvaya yollanmış, bir müddət Kremlə çalışdıqdan sonra xaricə mühacirət etmişdi.

Rəsulzadə “Stalinlə ixtilal xatirələrində” yazır ki, Stalinin məqsədi onunla Nərimanov şəxsiyyətini üz-üzə qoymaq, bu kəskin münasibətlərdən öz missiyası üçün istifadə etmək olub. Rəsulzadə adı çəkilən xatirətində Nərimanovun hakimiyyət imkanlarına da yer ayırıb. Belə ki, “Osoba otdel” Nərimanovun sərəncamına əhəmiyyət verməmiş, Rəsulzadə ilə Lahıçda həbs olunan Abbasqulu Kazımzadə məhbəsdən buraxılmamışdı.

Nərimanovun “biz onun da həbsdən azad olunmasını demişdik” sözlərinə Rəsulzadə belə cavab vermişdi: “Ola bilsin ki, demişdiniz, amma olan oldu, icazə vermədilər”.

Bu iki böyük şəxsiyyət ideya və məzmunca müxtəlif dövlət quruluşlarının məsləkdaşları kimi Azərbaycan tarixində öz missiyalarını yerinə yetirmişlər. Hər ikisinin amalı Azərbaycana xidmət olub, hər ikisi milli Azərbaycan uğrunda çalışıblar. M.Ə.Rəsulzadə və onun müstəqil Azərbaycan tərəfdarları sözdən reallığa çevirdikləri respublikanı Nəriman Nərimanovun sosialistlərinə təhvil verirkən, bu müstəqilliyin davamı olacağına

inanırdılar. Ancaq inamları, istəkləri daşa toxundu. Nəriman Nərimanovda AXC-nin yürütdüyü müstəqillik siyasətini davam etdirmək, “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” yaratmaq istəyirdi. Onun da bu istəkləri alınmadı. Təzyiqlər, təhdidlər aram vermədi. Açıq mübarizə taktikasına sadıq olan Nəriman Kremlin hücrələrində məhv edildi. Qətlindən sonra belə millətçilikdə günahlandırıldı, adı yasaqlandı.

Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu bu iki şəxsiyyət dövlətçilik tariximizin silinməz səhifələrini yazdıqlarından, hər ikisi diqqətlə öyrənilməli, fəaliyyətləri araşdırılmalı, tədqiq olunmalıdırlar. Onları bir-birinə qarşı qoymaq ən azı günahdır. Çünki bu şəxsiyyətlər tarixin amansız məqamlarında milli Azərbaycan davası aparmış kişilərdir.

Nərimanovun formalaşdırdığı qrup və onun iflasi

Həştərxandan Bakıya Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri kimi döənən Nərimanov hakimiyyətə gələn zaman mütləqi-hakim deyildi və əslində o, artıq bir neçə güc mərkəzi kimi formalaşmış qruplarla savaşmalı idi. Bakıda və əyalətlərdə baş verən hadisələrə təsir imkanlarını əlində saxlayan qrupların məqsədi Nərimanovu öz tərəflərinə çəkmək, istədikləri istiqamətdə fəaliyyətə sövq etmək idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən sonra milli lider obrazında görünüb xalqın maraqları naminə fəaliyyət göstərmək, bununla da cəmiyyətdə ziyalı, ağsaqqal obrazını qoruyub saxlamaq Nərimanov üçün asan deyildi.

Moskvanın mərkəzi orqanları (Stalin, Çiçerin, Yaroslavski), Kommunist Partiyasının Zaqafqaziya komitəsi (Serqo Orconikidze), Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Bakı şəhər Partiya komitələri (Sergey Kirov, Lominadze, Stasova, Levon Mirzoyan) müxtəlif qrupları təmsil edir, bu qruplar isə birbaşa Stalinə daha yaxın olmaq üçün mübarizə aparırdılar.

Pankratovun rəhbərliyi ilə XI Qızıl Ordu əndazəyə sığmayan tərzdə ölkədə qanunsuzluqla məşğul olur, milli burjuva nümayəndələrinə qarşı müharibə adı altında sadə insanları incidir, evləri talan edirdilər. Nərimanovun Bakıya dönəndən sonra atdığı ilk siyasi addım XI Qızıl Ordunun bu qanunsuzluqlarının qarşısının alınması oldu. Bu çoxsaylı qruplara qarşı tək mübarizə aparmaq çətin olduğu üçün Nərimanov özünə yaxın olan milliyətcə türk kommunistlərini bir araya gətirib, dövlət və partiya idarəçiliyinə cəlb edərək, belə demək mümkünsə, bir qrup formalaşdırdı. Əslində bundan başqa çıxış yolu da yox idi. Məmməd Səid Ordubadi “Nərimançılıq” xatirəsində belə bir “milliyətcə qrupun varlığından hər kəsin xəbəri var idi” deyər yazır.

Bu qrupa Dadaş Bünyadzadə, İ.İsrafilbəyov, Tağı Şahbazi Simurq, Həmid Sultanov, Qədirlı kimi milli təmayülçü kommunistlər daxil idilər. Azərbaycanlı kommunistlərdən Mirzə Davud Hüseynov, Əliheydər Qarayev və Pankratov, Orconikidze, Mirzoyan kimi müxtəlif qruplar da anti-Nəriman siyasəti həyata keçirirdilər. Onlar Nərimanovun qeyri-millətlərin, ələlxüsus erməni və yəhudilərin vəzifələrə çəkilməsinin əleyhinə addımlarını millətçilik kimi qiymətləndirir, Stalinə məlumatlar ötürürdülər. “Nərimançılıq” məhz belə bir vəziyyətdə ortaya çıxmışdı. Nə idi “Nərimançılıq”? Nərimanov siyasətinin əsas mahiyyəti azərbaycanlı fəhlələrin iş şəraitini yaxşılaşdırmaq, cəmiyyətin müxtəlif sahələri üçün milli kadrlar hazırlamaq, Bakının erməniləşdirilməsinin qarşısını almaq idi. Bu fəaliyyət mərkəzin və ermənilərin planlarını pozduğundan Nərimanovun siyasətini kommunizmin “Beynəlmiləlçi”liyinə zidd addım kimi qiymətləndirib, onu hər vəchlə zəiflətmək yolu tuturdular. Bununla da onu Kommunist Partiyasının işlərinə yön verməkdən, istiqamətləndirməkdən uzaqlaşdırırdılar. 1923-cü ilin aprelində gerçəkləşən Rusiya Kommunist Bolşeviklər Partiyasının XII qurultayına onu yox, sırasıyla kommunist Yusif Qasimovu nümayəndə seçmişdilər. Bu həmin dövr idi ki, Nərimanov həm mərkəzlə, həm də yerlərdəki “sol”larla döyüş savaşına çıxıb Stalinə məxfi qrifli irihəcmli məktub göndərərək, “Azərbaycanı simasızlaşdırana qarşı” mübarizədə ona dəstək verilmədiyini bəyan edirdi. “Nərimançılıq” belə ağır siyasi döyüşlərin gətirdiyi bir mərhələdə meydana gəldi. “Nərimançılıq” sovet diktaturası formalaşdırən Rusiya kommunistlərinin Şərqi, türk cümhuriyyətlərində yeritdikləri siyasətin əleyhinə olaraq müxalifətçi baxışların fonunda formalaşmış, özündə yeni siyasi elementlər daşıyan baxışlar sistemiydi.

Məşhur tatar kommunisti, Stalinin Şərqi məsələləri üzrə müavini işləmiş Mirsultan Qaliyev eynən türk cümhuriyyətlərinə münasibətdə bu mövqeyi dəstəkləyirdi. “Rus burjuaziyasının rus proletariati ilə əvəzlənməsi Şərqi insanının kədrini azaltmaz” söyləyən Mirsultan Qaliyev də Nərimanovla birgə sosializmi islamla bir arada görür, bolşeviklərin xalqın dini inanclarına qarşı əl uzatmasını korafəhmlik, təhlükəli hal sayırdı.

Nərimanov Şərqi kommunizmi islamın təhlükəli üsullarla aradan qaldırmasının mümkünsüzlüyünü vurğulayırdı. Onu bu düşüncəsinə görə millətçiliklə yanaşı, milli burjuanın qorunub saxlanmasında səy göstərən panislamist provakator adlandırırdılar.

“Zənn edirəm ki, mənim Nəriman haqqında xatirələrim Nərimançılığın nə olması barədə zəngin bir materialdır ki, bu material Azərbaycan tarixini yazanlar üçün də qiymətli dir”. Bu sətirlərin müəllifi Azərbaycan tarixinin bir çox səhifələrini ustacasına yaradıcılıq məhsuluna çevirmiş Məmməd Səid Ordubadi “Nərimançılıq”ı, millətçiliyin” qarmaqarışq və mürəkkəb” bir nəzəriyyəsi hesab edərək bu orijinal nəzəriyyənin əsasının “Kommunizmlə islamiyyəti bərləşdirmək” təşkil etdiyini qələmə alır. Yazıcının Nərimanovla görüşü zamanı

buzovnalı Molla Mirzə Əlinin Azərbaycanın inqilab rəhbərliyi ilə səmimi görüşünün anlaşılmaqlığını vurğulayaraq bu görüş səhnəsindən təəccübünü gizlətmir. “Nəriman öz nəzəriyyəsində kommunizmi şərqləşdirməyi təklif edirdi. Yaxud o, Şərqə məxsus bir kommunizm tərtib etməyi düşünürdü. Onun nəzəriyyəsində kommunizmlə islamıyyəti bərləşdirmə müküm bir yer tuturdu”. Qocaman qələm əhlinin müşahidəsi, analizi yalnız bununla kifayətlənmir. Nərimanov isə millıyyətlə dini mənsubıyyətin eyniləşdirilməsinin əleyhinə olsa da, millətlə dinin münasibətlərini, xüsusilə millətin həyatında dinin pozitiv rolunu yaxşı anlayırdı. Onun dinlə millətin qarşılıqlı münasibətlərinə dair ideyalanı belə yekunlaşdırmaq olar: Din və milli hiss iki müxtəlif mənəvi-insani, eyni zamanda sosial hadisədir, hissidir.

Onları bir-birindən tam ayırmaq, bir-birinə qarşı qoymaq, eyniləşdirmək olmaz. Lakin bu iki hadisə arasında möhkəm sağlam bağlandı vardı, onlar bir-birinin inkişafına əlverişli və qeyri-əlvərişli şərait yarada bilirlər.

Azərbaycanın ilk sosialistlərinin toplaşdığı “Hümmət”in ideoloji istiqamətlərini məyyənləşdirən Məmməd Əmin Rəsulzadə Məhəmməd peyğəmbəri bəşəriyyətin ilk və ən böyük sosialisti adlandıırırdı. Bu böyük dövlət və siyasət adamının fikrincə, sosializm ideyaları öncə öz əksini islam qayda-qanunlarında tapdığından, sosializm və demokratiya idcylarını islam prinsipləriylə birləşdirmək mümkündür. “Qafqaza hansı şüarlarla gedirik” - deyib Həştərxandan Bakıya müstəqil sovet Azərbaycanını idarə etməyə gələn Nərimanov da milli məfkurə sahibi kimi dövlət quruculuğu prosesində islam faktorundan istifadə edəcəyini düşünürdü. Lakin Lenin və onun ətrafındakılar üçün Nərimanov Azərbaycana müvəqqəti rəhbərlik üçün lazım idi, çünki M.S.Ordubadinin yazdığı kimi “doktor bütün ziyalı təbəqəni öz ətrafında mərkəzləşdirmişdi”, onun nüfuzu Rusiya üçün lazım idi. Yalançı müstəqillik vədindən sonra Azərbaycanın timsalında şərq ölkələri “Velikorus” şovinizminin sınaq meydanına çevrildiyi zaman Nərimanov, nə də Mirsultan Qaliyev rus millətçiliyinə lazım olmayacaqdı. İslamı kommunizmlə bir arada götürməklə yanaşı, Nərimanov milli burjuazıyanı məhv edərək sıradan çıxarmağın əleyhinə idi. M.S.Ordubadi qeyd edir ki, siniflər arasında ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün doktor “kommunizmlə burjuazıyanı bərləşdirmə” yolunu məqbul sayır, demokratizmi sıradan çıxarmağı qəbul etməirdi. “Dünyada bir əqidənin hakim olması millıyyətin orijinallığını itirmək deməkdir. Çünki əqidənin milli adət və milli mədəniyyət üzərində böyük bir təsiri ola bilər”. Bu konservativ baxışlar sistemi “Rusiyada inqilab həyata keçirilən zaman edilən səhvlərin Azərbaycanda təkrarına yol verilməməsi üçün düzgün proqramlaşdırılmışdır. Lakin reallaşması mümkünsüz idi.

Nərimanov Bakıya Sovet Azərbaycanı qurulandan düz 25 gün sonra gəlib çıxdı ki, onda da XI Qızıl Ordunun sahibi Pankratov milli burjuaz mülkiyyəti adıyla malikanələri yağmalayır, günahsız insanları qətlə yetirirdi. “Üç”lərin qərarıyla məhkəməsiz, sübutsuz 20 min insan güllələnmişdi. Nərimanovun dönüşündən sonra bu qırğınların qarşısı qismən alındı. Pankratov, Mirzəyan, Mikoyan, Sərkis, Orconikidze kimi Azərbaycan xalqının milli düşmənlərinə qarşı formalaşdırıldığı kiçik bir qrupa arxalanaraq döyüşən Nərimanov məğlubiyyətlərə düşər olduğu dövəmlər, öz çıxışlarında yalnız Leninə arxalandığını sətirallı söyləyir, nitqlərində belə metodlardan yararlanırdı: “Lenin mənə bunları söyləyirdi: “Azərbaycan və Türkistan cümhuriyyətləri Türkiyə, İran və Əfqanıstana yavıq olduqları üçün, o yerlərin zəhmətkeşləri bizi ancaq Azərbaycanda və Türküstanda gördüyümüz siyasət üzrə tanıyacaqlar. Ona görə də Azərbaycanda və Türküstanda apardığımız siyasətə fikir vermək lazım gəlir. Rusiyada, inqilab zamanında etdiyimiz səhvləri burada təkrar etməməli. Yerli xalqın din və adət məsələləriylə üsullu rəftar etmək lazımdır”. Bu o zaman söylənilirdi ki, Bakı küçələrində aşura gününü keçirən müsəlmanlar gülləbaran edilmiş, mömin müsəlmanlar qətlə yetirilmişdir.

Partiyanın XII Qurultayı ərəfəsində “Qırmızı əsgərlərin güllələrindən zərər çəkmiş iranlı fəhlələrin” etirazları getdikcə genişlənir, siyasi və dini müxalifətin birləşməsi təhlükəli tendensiyalar yaradırdı. Xalqla görüşlərini məscidlərin həyatında keçirməklə Nərimanov vəziyyəti yumşaltmağa çalışırdısa, “solluq” oyunu oynayanlar, şovinizmə mübtəla olmuş ruslar və ermənilər Azərbaycanın inqilab rəhbərinin bu addımlarına qarşı çıxırdılar. Məhz partiyanın XII qurultayına nümayəndə seçilməməyinin səbəblərindən biri də doktorun İslama loyal münasibətindən doğurdu. Belə bir vəziyyətdə emosional tərzdə Nərimanov Stalinə yazırdı: “Erməni “yoldaşlar” və rus şovinistləri cinayətkar siyasət həyata keçirirlər... Azərbaycanı simasızlaşdırmaq, öz miskin məqsədlərini həyata keçirmək istəyirlər”.

Ən faciəli olan isə bu deyimdir: “Azərbaycanda olan türkləri Azərbaycanın mənafeyinə qarşı çıxış etməyə məcbur edirlər. İş “parçala və hökm et” şüarı altında getmiş və gedir”. Azərbaycanı simasızlaşdıranaqlara qarşı döyüşlərdə Nərimanovla birgə çiyin-çiyinə mübarizə aparan Dadaş Bünyadzadə ermənilərin, rusların və ələlxusus da Stalin və Orconikidzenin təsiri ilə bu döyüşlərdən çəkinərək, onu tərk etdilər. Bünyadzadənin ardınca bu yolu Həmid Sultanov tutdu. Məmməd Səid Ordubadi ömrünün sonlarına yaxın Tbilisidən Bakıya gələn Nərimanovun Dadaş Bünyadzadədən gileyləndiyini, onun belə mövqe tutmasından təəssüfləndiyini xatırlayır. “Nərimançılığ”ın təftişi üçün Moskvadan göndərilən Yaroslavskinin niyyətinin partiya həyatına aid faktları təftiş etmək yox, Nərimanov qrupunun mövcudluğuna son qoymaq olduğu ağsaqqal yazıcının müşahidəsidir. Əlbəttə, dəqiq müşahidədir. Nərimanovu Azərbaycan həyatından kənarlaşdırmaq üçün onu əvvəl Zaqafqazıyaya, sonra isə SSRİ Mərkəzi İcraıyyə Komitəsinə “irəli” çəkdiilər və bu “zərərli” ideya onun müəllifi kimi Kremlin hücrələrində məhv edildi.

Nərimanovun qətl

“Siz özünüzü bir millətdən hesab edirsinizsə, özünüzün müəyyən bir vətəniniz varsa, həmin millətin, həmin vətənin dərdi-qəmi sizin dərdinizdir”.

Leninin vəfatından sonra Kremlin hücrələrində hakimiyyət uğrunda səngiməyən savaşın başında Stalin - Orconikidze, Rıkov-Buxarin qruplaşmasıyla yanaşı digər “üçlük”, Trotski-Kamenyev-Znovyev dayanıb partiyadaxili mübarizəyə çıxmışdılar. Moskvadan kənarda belə, bu qruplaşmaların arxasında müəyyən tərəfdarlar, sosial baza dayandığından, savaşda iştirak edənlər bütün imkanlarını səfərbər edib, hakimiyyət olimpinə yüksəlmək istəyirdilər. Bu qruplaşmalar içərisində ən dəyişkən, ağıllı diplomatiya yürüdən Stalin və onun ətrafı idi. Hansı ki, bu ətrafı çox keçmir ki, Stalin öz əli ilə “qan çanağına” çəkərək məhv edir. Trotski Lenindən sonra hakimiyyətə daha iddialı idi. Çünki oktyabr inqilabının baş tutmasını öz fəaliyyətinin nəticəsi sayır, heç kəsə hesablaşmaq istəmirdi. Baxmayaraq ki, hələ Lenin sağlığında Trotskiyə mənfi münasibətini ortaya qoymuşdu. Çünki inqilabdan sonra baş inqilabçı Almaniya ilə Qərbi Ukrayna sövdələşməsini Trotskiyə həvalə etmiş və Trotski “təlimata uyğun hərəkət etmədiyi” üçün Lenini qəzəbləndirmişdi. 1925-ci ilə qədər Trotski inqilabi hərbi şura və müdafiə komissarlığına başçılıq etdi. Stalin isə hələ Leninin ölümə qədər olduğu bir dövrdə partiyanın baş katibi kimi, partiyadaxili diktaturanı formalaşdırırdı. 1924-cü ildə 13-cü Partiya Konfransında “Partiyada burjuameyli üzvlərin və diskussiyaların nəticəsi” haqqında qərar qəbul olundu və bu, birbaşa Trotskiyə qarşı çevrildi. Trotski məğlub olduğuna görə Kamenyev və Znovyev Stalinin tərəfinə keçərək Trotskinin əleyhinə fəaliyyətə başladılar. 1928-ci ildə Trotskini sürgün etdilər. Stalin özünə qarşı olan Kamenyev-Znovyev qruplaşmasını da zərərləşdirə bildi.

Stalin partiyadaxili diktaturanı sevməyən, bu diktaturanın formalaşmasını zərərli sayaraq, açıq fikirlər səsləndirən köhnə bolşevikləri də sıradan çıxarmağa başladı. Nəriman Nərimanov bu dövrdə Moskvada ittifaq Sovetinin sədrlərindən biri idi. Partiyadaxili diskussiyalarda Stalinin yürütdüyü siyasəti qəbul etmədiyini açıq-aşkar çəkinmədən söyləyir, təzyiq, təhdid və hədə-qorxuları ram edirdi. 1923-cü ildə Stalinə məxfi qrif altında məktub göndərərək “Azərbaycanı simasızlaşdırırlar”a qarşı mübarizə istəyini ortaya qoyurdu. Nərimanov tələb edirdi ki, ya bu insanlara qarşı partiya özü tədbir görsün, ya da imkan versinlər ki, o öz mübarizəsini aparıb, bu insanları təmizləsin. Nərimanovun hədəfində Orconikidze, Mikoyan, Sərkislə yanaşı, müsəlman kommunistlərinin bir neçəsi özünə yer almışdı. Nərimanov Orconikidzenin Qafqazda apardığı zora, işgəncələrə, talanlara əsaslanan siyasətini qəbul etməyərək, onu “Qafqazın canişini” adlandırır, sovetlərin milli siyasətinin qorxulu nəticələr verəcəyini söyləyirdi. “Qafqazın canişini” nələr etməmişdi? Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına Ermənistan yaratmağa Mikoyanla birgə müəlliflik edir, Dağlıq Qarabağın, Naxçıvan, Zəngəzurun hesabına Sovet Ermənistanı tikmək istəyirdi. Məqsədini açıq-aydın izah etməkdən belə çəkinmirdi. Onun həmfikri Mikoyan idi. Bütün bunlarla yanaşı siyasətdə biclik işlədən Orconikidze partiya iclaslarında “ağsaqqal bolşevik” Nərimanovun ittihamlarını, çıxışlarını zərərsizləşdirmək, Doktorun yumşaq ürəyinə yol tapmaq istəyirdi. Nərimanov isə tarixdə üzərinə götürdüyü böyük ləkəni, torpaqlarımızın bir hissəsinin Ermənistanı verilməsini özündə ehtiva edən “dekabr bəyanatı”nı unutmurdu. Bilirdi ki, nə vaxtsa xalq onun bu bəyanatının qiymətini verəcək.

“Dekabr bəyanatı”ndan sonra təşviş içərisində çabalayan, çıxış yollarını arayan Azərbaycan bolşevikləri qarşısında Orconikidzenin çıxışı da Nərimanovun yadında idi. Bu çıxış elə ölçülüb-biçilmişdi ki, sanki torpaq itkisinə doktorun özü, etiraz etmədən tərəddüslük-filansız razılıq verib. Orconikidze çıxışında bolşeviklərə deyirdi: “Yoldaş Nərimanovun çıxışı çox səciyyəvidir. O, bir az əvvəl öz bəyanatını oxudu. Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ, bu sözlərin məzmunundan ağah olmayan rus qulağı üçün heç nə kəsb etmir. Hansısa Zəngəzur, məhsulsuz dağlar, taxılı yox, suyu yox. Onda heç nə yoxdur. Hansısa Dağlıq Qarabağ - nə var bu Qarabağda? Heç nə yoxdur. İndi Nərimanov deyir, onları özünüə götürün. Bu məhsulsuz torpaqları Ermənistan yaratması planını Nərimanovun ayağına yazıb onu tarixin amansız cənginə buraxırdı. Bu çıxışın fonunda inamı, etiqadı “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” istəyi ayaq altına tapdalanan bir insan kimi görünür Nərimanov. Xalqını siyasi burulğandan çıxartmaq istəyir, özü burulğana düşür. Çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Depressiya, əsəb gərginliyi onu rahat buraxmır. Pessimist ovqatda Moskvaya, Kremlə çağırılaraq, “ağsaqqal kommunist” kimi SSRİ-nin İttifaq Sovetinin sədrələrindən biri təyin olunur. Bakıda, uzaqdan-uzağa apardığı mübarizəni indi Kremlin qurdları ilə üz-üzə, göz-gözü davam etdirməyə məcbur olur. Azərbaycandan Şərqi bolşevizm yaymaq istəyən Nərimanov səhvlərini bir-bir təhlil etməyə başlayır və ömrünün sonlarına yaxın oğlu 6 yaşlı Nəcəfə yazdığı məktubda “Bəlkə də sən bu məktubu oxumağa başlayanda bolşevizm olmayacaq” - deyirdi. İştirakçısı olduğu hərəkətin, bolşevizmin qurbanı idi böyük Nəriman.

1925-ci ilin mart ayı... Rusiya ağsaqqalı Kalinin ilə birgə Tiflisə SSRİ MİK-in üçüncü sessiyasının açılışı ərəfəsində, Zaqafqaziya kommunistlərinin toplantısına qatılır. Onu bu yeknəsək iclaslar səbirsiz etmişdi. Tədbiri başa vurandan sonra Şeytanbazarı gəzib, köhnə ata yurduna baş çəkməyə tələsdə. Ordan isə birbaşa “Nadanlığ”ı yazdığı, dərs dediyi Qızılhacılıya yollandı.

O günləri qələmə alan Qızılhacılı kəndinin ədəbiyyat müəllimi Hüseyn Tanrıquliyev xatırlayırdı: “Nərimanov Qızılhacılıya bir də ömrünün son günlərində, 34 il ayrılıqdan sonra gəlmişdi. SSRİ MİK sədrələrindən

biri kimi Tiflisə gəlmiş zaman vaxtının məhdud olmasına baxmayaraq, Qızılhacıya baş çəkməyi unutmadı. 1925-ci ilin martın 6-da Nəriman Hacıya qonaq oldu. Böyükü-küçü hamı onu qarşılamağa tələsirdi. Qonşu kəndlərdən tökülüb gələnlər də vardı.

Nərimanov faytondan düşəndə onu dövrəyə aldıq. Bizimlə bir-bir görüşdü. O, əvvəlcə özünün üçsınıflı məktəbinə baş çəkdi. Şagird və müəllimlərlə görüşdü. Məsləhətlər verdi. Keçmiş şagirdləri Məmməd İsa oğlu, Mehdi Nəyib oğlu, Rəhim Atakişiyev... öz müəllimləri haqqında danışdılar. Nəriman xəstə idi. Aram-aram danışdı. Birdən uzaqdan bir səs eşitdik: - Bu bizim Nərimanın səsidir? Dönüb arxaya baxdıq. Gələn çiyində yapıncı, əlində çəməq qoca Rzaqulu kişi idi. Onun gözləri görmürdü. Nərimanov vaxtilə onun evində yaşamışdı. Doktor üzünü bizə tutub dedi.

- Ay camaat, bu kişi olmasaydı, sizin bəylər məni öldürəcəkdilər. O məni xilas edib, gecə ikən köç yoluynan Tiflisə yola saldı. Adəti üzrə yenə də Nəriman Rzaquluya qonaq oldu. Martın 7-də isə Nərimanov Tiflisdə yaradıcılığına həsr olunmuş yığıncağın sonunda söyləyirdi: "Mən sizə ancaq məsləhət vermək istəyirəm. Mənim ömrümə az qalıb".

Belə qadağaların, təzyiqlərin, psixoloji sarsıntıların hökm sürdüyü vaxtda Nərimanov ömrünün sonlarını yaşadığını duymuşdu. Gözəl anlayırdı ki, artıq partiya daxilində günü-gündən diktatura formalaşdırıb, fraksiyaçılığa son qoyan Stalin onu da aradan götürəcək. Elə bu duyğuların, hisslərin təsirindən çıxıb bilmir, həyatının məşəqqətli sonluğunu duyurdu.

Yaradıcılığının 30 illiyi Moskvada, Gürcüstanda, Həştərxanda qeyd olsansa da, Nərimanovun əleyhdarları, Azərbaycanda hakimiyyət başına gələnlər belə tədbirlərin Bakıda keçirilməsinə imkan vermədilər.

Stalinə ünvanladığı məktubda "Sınanılmış adam" kimi qiymətləndirdiyi Mövsüm İsrəfilbəyov Qədirli Nərimanova teleqram vuraraq, vəziyyəti anladırıdı:

"Bakı şəhərində yubileyinizin qeyd olunması qeyri-mümkündür. İclaslarda adınızın çəkilməsinə yol verilmir".

1925-ci ilin Novruzunu. Moskvanın qan, şaxtası yerini yazmağa istəməirdi. Yazla qışın mübarizəsi sanki Nərimanovun bolşevizmlə döyüşünə bənzəyirdi. Stalin qış cildində Nərimanın qanına, canına hoparaq, onu üşüdüdü. Qətlinə fərman verilmişdi. Bu işi Orconikidze həyata keçirməliydi. Doktoru məclisə dəvət edərək Azərbaycandan göndərilmiş yarpaq dolmasına qonaq edərək, zəhərləməli, ömrünə son qoymalıydı. Kobanın hazırladığı plan yerinə yetirildi. Gözünü xəstəxanada açıb oğlu Nəcəflə, xanımı Gülsümü axtara-axtara söyləyirdi:

- Məni Serqo zəhərlədi.

Kreml ambulatoriyasının xidmətçisi, Stalin "KQB"-inin "plaş, xəncər" qiyafəli agentı Yuliya İvanovna Litvin MK-ya necə hesabat göndərəcəyinin detallarını ölçüb-biçərək, sakit bir tərzdə heç nə olmamış kimi davranırdı. Yuliya Kremlə bu məzmununda məlumat göndərdi: "Mən, Kreml ambulatoriyasının xidmətçisi Yuliya İvanovna Litvin 1925-ci il martın 19-da, iş qurtarandan sonra, axşam saat 9-a 15 dəqiqə işləmiş, ya da 9-un yarısında Aleksandr bağının hasarı yanındakı səki ilə Trotskiyə darvazasından İnqilab meydanı tərəfə gedərkən, bir nəfərin hasara söykəndiyini və bərk öskürdüyünü gördüm, deyəsən halı pis idi. Kömək etmək üçün yaxınlaşanda əvvəllər ambulatoriyamızda bir neçə dəfə gördüyüm MİK sədri Nərimanov yoldaşı tanıdım. O da məni tanıyıb dedi: "Məni tez xəstəxanaya aparın, ölürəm". Təzədən soruşdum: "Evə getmək istəyirmi?" O qəti tapşırıdı ki, Kremlin xəstəxanasına apararaq. Yolda hey inildəyir, deyirdi ki, halı pisdirdi, biz xəstəxanaya çatanda keçindi".

Martın 20-də "Pravda" qəzeti Azərbaycan zəhmətkeşlərinin rəhbərinin "qəflətən vəfat etməsi"ni ön səhifəsinə çıxardı. Bu acı xəbərin "gecədən çox keçmiş" aldıqlarını dərc etdilər. Nərimanovun dəfnini təşkil etmək üçün komissiyaya nə Stalin, nə də Orconikidze daxil idi. Dəfn komissiyasının sədri Kalinin, müavirləri Yenukidze və Ter-Qabriliyan idi. Nərimanovun dəfni günü matəm elan olunaraq, "təməşələr, konsertlər, kino" dayandırıldı, Sovet bayraqları SSRİ ərazisində endirildi.

Kremlin ağsaqqalı Kalinin bəlkə özü də bilmədən Sovet Rusiyasının işğalına məruz qalan millətlərin və onların liderlərinin taleyinə Qızıl Meydanın təsvirini Nərimanovun cənəzəsi önündə verməli oldu: "Bir vaxt edam yeri və bir vaxt rus xalqının yeri olan Qızıl Meydan indi SSRİ-də yaşayan bütün millətlərin rəhbər və başçıların dəfn yerinə çevrildi... "Nərimanovun timsalında biz doğma partiya yoldaşımızı və dostumuzu dəfn edirik. Onun şəxsinə Qızıl Meydan şərq xalqlarının birinci qurbanını qoynuna alır". Bəli, Qızıl Ordunun və Qırmızı Rusiyanın ilk qurbanı Nərimanov oldu. Sonra Riskulov, Mirsultan Qaliev, Xocayev kimi milli təmayülçü kommunistlər məhv edildi. Kommunizmin "rus yolu"nu "şərq yolu" ilə əvəzləmək istəyənlərin çoxminli sıraları seyrəldi. Əksəriyyət Stalin yolu ilə güllələndi, bəziləri mühacirət ömrü yaşadılar. Türkiyəyə pənah aparanlar Sovet mətbuatında "panislamist", "türk şpionu" kimi epitetlərlə tənqid hədəflərinə çevrildilər.

Nərimanovun qətlinə tibbi rəy verib, ört-basdır etməyə çalışanlar partiyanın mətbu orqanlarına ötürdüləri nekroloqda Şərqin Lenininin ölümünü ürək xəstəliyi ilə bağladılar. "Pravda" qəzeti martın 21-də yazırdı: "Nəriman Nərimanov martın 19-da axşam saat 20:30-da Moskvada ürək partlamasından vəfat etdi. Nərimanın ürəyi saraydaxili çəkişmələrə, bolşevizmin ağır və acı siyasətinə dözmədi. Ürək belə durumda partlamayıb, neyləməliydi ki?" Ömrünü Nərimanovun fəaliyyətinin tədqiqinə həsr edən, Moskvada, Sankt-Peterburqda, Həştərxanda, Ufada toz basmış arxivlərin rəflərində Nərimanovun izini axtaran, qocaman professor Teymur

Əhmədov Nərimanovun xəstəlik tarixçəsinin arxivlərdə saxlanıldığını söyləyir. Həkim-ekspertlərin verdiyi rəylərə tanış olduğunu, Nərimanovun ürəyindən dünyasını dəyişdiyi də həmin sənədlərin içərisindədir. Teymur müəllim Nərimanovun dünyasını dəyişdiyi həmin günün Stalinin də iştirak etdiyi toplantıdan sonra baş verdiyini, həmin iclası Nərimanovun əsəbi tərzdə tərk etdiyini söyləyir. Sadəcə, həmin toplantının stenoqramı məxfi qrif altında saxlanıldığından, təbii ki, hər bir tədqiqatçının ixtiyarına verilə bilməzdi. Necə ki, vaxtilə Teymur müəllim bu istəkdə olub, ancaq sovetlərin baş arxivçisi ona bu imkanı verməyib, ola bilsin indi cəhd etmək, həmin sənədi əldə etmək mümkündür.

Nərimanovun qətiylə bağlı türkiyəli araşdırmaçı, Hüseyn bəy Adıgözəl “Hümmət” qəzetində çap olunan bir xəbərə diqqət çəkir: “Nərimanov anidən ölmədi. Əslində o, uzun zaman içində az-az yeməklərinə qatılan, fəqət fərq edilməyən bir zəhərlə öldürüldü. Bu işin ermənilər tərəfindən həyata keçirildiyi söylənilməkdədir. Görək hökumət bu məsələni araşdırsın”. Müəllifin yazdığına görə, 1925-ci il may ayının 21-də nəşr olunan “Hümmət”-in bu sayı yığılaraq yandırılıb. Yeganə nüsxəsi Hüseyn bəyin adını çəkmədiyi dostunun arxivində saxlayıb. “Hümmət”-in yazdığı kimi Nərimanov anidən ölmədi. Onu zaman-zaman intriqalara çəkerək öldürdülər.

M.S.Ordubadi “Nərimançılıq” xatirə yazısında Nərimanovun Tbilisidən Bakıya gəlişini, ömrünün son günlərini də qısaca xatırlayır. Bildirir ki, Tbilisidə keçirilən konfransda ona çıxış etmək imkanı verilməmişdi, xeyli sayda qrupların hücumu qarşısında tək-tənha dayanıb, Bakıya dönmüşdü. Artıq giley etməyən Nərimanovun səhhətinə baş verənlər təsir göstərməyə bilməzdi. “Bakıdan Moskvaya dönən Nərimanovun ölüm xəbərini” tezliklə aldığı yazan M.S.Ordubadi ermənilərin Nərimanova qarşı mübarizəsinə də toxunur və Nərimanova ağır zərbələrin həm də özü formalaşdırdığı yaxın ətrafı tərəfindən vurulduğunu yazır.

Kreml xəstəxanasında 3 saat ölümlə mübarizə aparan Nərimanov gözü ilə ailəsini, xanımı Gülsümü, 6 yaşlı oğlu Nəcəfi arasa da, görmədi. Çünki onun xəstəxanada ölüm yatağında olması xəbərini ailəsinə bildirməmişdilər. Ölümü Kreml xəstəxanasının “KQB” buyruqçusu, tibb bacısının yazdığı kimi olmamışdı. Nərimanov xəstəxanaya çatdırılan kimi dünyasını dəyişmişdi. O, 3 saat ölümlə üz-üzə dayanıb. Axşam saat 18:00-da xəstəxanaya gətiriləndən düz 3 saat sonra, 21:00 radələrində gözlərini yumdu. Sonra isə partiyanın mərkəzi qərargahına, mətbuat orqanlarına və ailəsinə xəbər veriblər.

Nərimanovun ölüm xəbərini alan Türkiyə, Almaniya, Fransa, İtaliya, Finlandiya, Avstriya rəsmiləri Stalinin ünvanına başsağlığı göndərdilər. Türkiyədən cümhurbaşqanı Mustafa Kamal Paşanın adından Tefviq Paşa teleqram göndərmiş, Nərimanovun ölümündən Atatürkün böyük üzüntü duyduğunu bildirmişdi. Türkiyə Cümhuriyyəti başbakan İsmət İnönü də teleqram göndərərək bu itkidən türk millətinin üzüntü yaşağını bildirmiş, başsağlığı vermişdir. Nərimanovun cənazəsini Bakıya göndərməyə icazə vermədilər. Təcili komissiya təşkil edərək dəfn tədarükü gördülər. Vaxtilə Nərimanovun mübarizə apardığı qrupun Azərbaycanda hakimiyyət başında olmasına baxmayaraq Nərimanovun yoxluğu milləti silkələdi. “Kommunist”, “Yeni Fikir”, “Yeni məktəb”, “Mədəniyyət işçisi” kimi mətbu orqanlarında onun həyat və fəaliyyəti, keçib gəldiyi ömür yolu, yaradıcılığı barədə məqalələrlə yanaşı, dəfn törəni təfsilatı ilə dərc olundu.

“Biz də öləcəyik, lakin ona görə öləcəyik ki, yenidən həyata qayıdaq” söyləyən Nərimanovun bu məmləkətdə nə məzarı, nə də başdaşı var. Bu millət hamisindən bizlərə Kremlin divarlarında yandırılaraq basdırılmış bir ovuc külü qalıb. Bir də əsərləri, publisistik yazılan, siyasi-ictimai dünyagörüşü, sərhədləri kiçilə-kiçilə balacalaşan Azərbaycan. Bir də heykəlləri...

Yarım əsrdən çox yasaqlıq dövründən sonra həsrətində olduğu, həsrətindən qovrulduğu Azərbaycanda və keçmiş Sovet respublikalarının bir çoxunda heykəlləri ucaldıldı.

Ancaq o heykəllərə 1990-cı ilin əvvəllərində barmaqqlar tuşlandı, “sökülməlidir” söyləndi. Lakin sökülmədi, sökülməyin qarşısı alındı.

1914-cü ildə Nərimanov İsmayıl bəy Qaspiralının vəfatı ilə bağlı “Bəsirət” qəzetində belə yazmışdı:

“İsmayıl bəy öldü deməyə dilim gəlmir. Öldü sözündə yoxluq var. “İsmayıl bəy yoxdur” xəbəri məni dərin-dərin fikirlərə salır, ürəyimi sıxır, gözlərimi torlandırır. İndi millətin qeyrətli hamisi kimdir? İndi İsmayıl bəyə millətdən nə lazımdır? Bircə məzar daşı. Bu daş nəyə xidmət etməlidir? Ey millət, sənin yolunda bütün ömrünü sərf etdi, sənin hüququnu mühafizə etdi, son nəfəsinədək səni nicat yoluna dəvət edən insanın qəbri səndən bir daş gözləyir. Fəqət bu daş bütün millətin daşı olmalıdır”.

Nərimanov da İsmayıl bəy Qaspralı kimi ömrü boyu millət üçün çalışdı, fəaliyyət göstərdi. Sosializmlə türkçülük, islamçılıq arasında var-gəl edə-edə böyük siyasətdə bədxahları ilə yanaşı, 1937-ci ilin cəngindən çıxma bilməyən millətçi arxadaşları ilə mübarizə apardı. Ona bu mübarizədə dəstək olmayanlar isə “KQB” zindanlarında “Nərimanova niyə əks çıxdıq” deyib üzüntülər yaşadı. Hətta “Doktor sağ olsaydı, ondan üzr istəyərdik” deyənlər də tapıldı. Nərimanov öz ideali uğrunda, kimlərin səhv, kimlərin doğru hesab etdikləri yolla getdi, çalışdı.

Bu mübarizənin sonu bir ovuc külə dönüb, Kremlin hücrələrinə hörüldü. Nərimanovun bir ovuc külünə millətin ehtiyacı varmı? Bu tərs sualın cavabını millətin dilində yaşayan tarix cavab verəcək.

Ailə faciəsi

Moskvada küllü Kremlin divarlarına hörülən Nərimanın ömür-gün yoldaşı Gülsüm xanım, atasının ona ünvanladığı məktubu oxuya bilməyən 6 yaşlı Nəcəf tənhalığa qapılaraq yaşadılar. Mala Xrintonyevski küçəsində Nərimanın başsız qalmış ailəsi heç kəsin yadına düşmədi, Stalin və onun tərəfdarları ölüm ayağına çəkib apardıqları millət liderinin adını yasaqlamağa başladılar, adını daşıyan küçələr yeni ünvanlara çevrildi, mədəniyyət, elm-təhsil ocaqları kommunizmin təzə qəhrəmanlarının adlarıyla əvəzləndi.

Bütün bu zorakı təfəkkürdən doğan işlər Nərimanın millətçi baxışlarına yönəlmişdi. Onun Stalinə yazmış olduğu məktubu yandıra bilmədilər. Çünki həmin məktub əlyazma şəklində SSRİ-nin əksər bölgələrində Stalinin əleyhinə olan kommunistlərə paylanılmışdı. Buna görə Nərimanın sağlığında Kremlin yeməxanasında pulsuz qidalanan ailəsini qapı arxasında saxladılar, Gülsüm xanımı və 6 yaşlı Nəcəfi çörək imtahanına çəkildilər. Erkən ailə həyatı qurduğu üçün ali təhsil almayan Gülsüm xanım bütün çətinlikləri ram edərək Petrovski adına fəhlə fakültəsinin ictimai-iqtisad şöbəsində axşam təhsili alır, gündüzlər isə işləyirdi. Oğlu Nəcəfin təmsalında “Əsl Sovet adamı” tərbiyə edir, onu dözümlü, atası kimi sözübütöv görmək istəyirdi. Bu gərgin fəaliyyət onun səhhətinə təsir etməyə bilməzdi. “Sizin əsəbləriniz korlanmışdır. Müalicə olunmalısınız, amma hər şeydən əvvəl, özünüzlü ələ almağı bacarmalısınız”. Bu sözləri ona psixoterapevt demişdi. “Nəriman da yoxdur, Nəcəfi bu amansız dünyada tək qoyub gedə bilmərəm” - deyib, bəzən öz-özünü qınayır, var gücünü toplayırdı. Anlayırdı ki, ailənin belə çətin durumunda özünü ələ almağı bacarmalı, övladını tərbiyə edib böyütməlidir. Uzun sürmədi ki, Nəcəf 1928-ci ilin sentyabrında Moskvanın 110 saylı məktəbinin birinci sinfinə getdi. O, fransızca çox gözəl danışdı. Bu dili Nəcəfə dayəsi Aqnessa Vitsova öyrətmişdi. Musiqiçi, təyyarəçi, gah da atası kimi natiq olacağını söyləyən Nəcəf qismət elə gətirdi ki, hərbiçi oldu. Ana-bala gələcəklərini təhsildə görür, ona görə elmə xüsusi həvəs göstərirdilər. Gülsüm xanım 1930-cu ilin baharında Petrovski adına fəhlə fakültəsini qurtarandan sonra Timiryazev adına Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun qoyunçuluq və qaragülçülük fakültəsinə daxil oldu. Moskvada institutda oxumaq asan iş deyildi, siyasi-iqtisad və anatomiya fənlərindən imtahan vermək çətin idi. Gülsüm xanım bu çətinliklərə dözdü. Bir də ki, Nərimanın özü də ali təhsilini gec, 30 yaşında almışdı. Gec ali təhsil almaq da bu ömür-gün yoldaşının qismətinə, taleyinə yazılmışdı. Gülsüm xanım, ömründə ilk dəfə 12 yaşına çatmış oğlu Nəcəfdən ayrıldı, Qərbi Sibirin Baraben rayonundakı “Qoyunçuluq” sovxozunda otçalma kompaniyasına yola düşdü. “Sovxozda ən vacib sahə hansıdırsa, mənə ora aparın” - söyləyən Gülsüm xanım silosbasdıran fəhlələrə köməklik etdi. O, məharətlə at sürürdü. Heç kəs onun ittifaq rəhbərlərindən, ideoloqlarından olan Nəriman Nərimanovun xanımı olduğunu bilmirdi. Gülsüm xanımın özü də bu barədə heç kəsə söyləməzdi. İş bitəndən sonra tənhalığa qapılır, Nərimanla keçirdiyi xoş günləri, çətinlikləri xatırlayır, xatirələrlə yaşayırdı. Onunçün ən çətini Nəcəfi qonşularının ümidinə buraxmasıydı. Bu nigarançılıq üzürdü onu. Elə Sibirdən qayıtdıqdan sonra da keçirmiş olduğu gərginliyin nəticəsində yenidən xəstəxanaya göndərildi. Diaqnoz bəlliydi. Kəskin nevroz əlamətləri. Düz bir ay xəstəxanada qaldı. Bir kimsə qapını döymədi, halını sormadı, yoxlamadı. Qonşuların ümidinə buraxdığı Nəcəfin taleyi də bir tərəfdən ona ağır təsir edirdi. Taleyin gərdişindən şikayətçi olan qadın bilmirdi ki, onu növbəti ağır zərbə, faciə gözləyir. Orta məktəbi bitirdikdən sonra Nəcəf, 1938-ci ildə Leninqrad tank məktəbinə daxil oldu, bir il keçmiş onu Kiyevə eyniadlı məktəbə köçürdülər. “Ana, maşınların sirrini bilməliyəm ki, rotam qabaqcıl olsun”. Lvovdan anasına yazdığı məktubda “öndə olmağı” düşünürdü Nəcəf. O, həm də atası kimi cəmiyyətə, millətə xeyir vermək istəyirdi. Gülsüm xanım oğlunun məktublarından, hərbi libasda çəkirdiyi şəkillərdən təskinlik tapır, vəziyyətinə şükür oxuyurdu. “Subay qalmaq zəhləmi töküb, istəyirəm evlənəm”. Məktubların birində Nəcəf anasına belə yazmışdı. O, alman dilini bilən, pianoda çalmağı bacaran bir rus qızıyla evlənmək istəyirdi. Gülsüm xanım oğlunun bu istəyinə sevinə də, könlündən bir azərbaycanlı qızın qayınanası olmaq keçdiyindən cavab məktubunu nəsihət üzərində qurdu: “Məncə hələ tezdir, tələsirsən. Evlənməyi asan iş sayma. Bu, həyat məsələsidir. Ürəyin istəyi başqa, ağılla götür-qoy etmək başqa şeydir. Hər şey barədə fikirləş. Amma xahiş edirəm, ağılına gətirmə ki, səni evlənməkdən çəkindirirəm. Mən sənə ailəni görməyi çox istəyirəm. Nəcəf, hər şeyi götür-qoy et, sonra addım at. Sən yaşda olan adamların ürəyindəkilər ağıllarıdakılara adətən qalib gəlir. Amma elə etmək lazımdır ki, sonra peşman olmayasan. Görünür, hər cürə təsadüflərə tam hazırlıqlı olmaq lazımdır. Necə bir dövrdə yaşadığınızı çox gözəl bilirsən. Qardaş, çox ağır dövrüdür. Həmişə, hər şeydə mənimlə məsləhətləş. Axı mən sənə doğma ananam”.

Oğluna tam təsadüflərə hazır olmağı tövsiyyə edən Gülsüm xanım nə biləydi ki, tale ona ən ağır zərbə vurmağa hazırlaşır. Hərbiçi qişafəsində Böyük Vətən müharibəsində iştirak edən Nəcəf Nərimanov 1943-cü ildə qəhrəmancasına həlak oldu. “Qara kağız” Gülsüm xanımın qapısını döydü və tək-tənha qalan ananın ürəyi də bu sarsıntılara dözmədi. Və ruhən həyat yoldaşı Nərimana, oğlu Nəcəfə qovuşdu.

Budur Nəriman Nərimanovun ailə faciəsi.

Tarixi məktub

“Bəzi yoldaşlara cavab”

“Son vaxtlar Azərbaycanda bəzi məsul şəxslər mətbuatda məktəblərdə türk dilində tədris saatlarının və türk teatrında tamaşaların sayının azaldılması barədə çıxışlar edirlər.

Əgər bütün bu təkliflərin əsasında marksist mövqeyi əsas götürülürsə, onda bu mövqə bunu deyir: proletariat nə qədər şüursuz, avam, cahildirsə, onu əsarət altında saxlayanlara qarşı qalxmağa məcbur etmək bir o qədər çətinidir. Lakin deyə bilərlər: indi fəhlələr sahibkar - kapitalistlər üçün deyil, özləri üçün işləyir, buna görə də söhbət istismarçılardan getmir. Buna biz yenə də Marksın mövqeyi ilə cavab verməliyik: “Fəhlə sinfi nə qədər şüurludursa, onun fəaliyyəti də bir qədər səmərəlidir, öz əlində cəmləşdirdiyi hakimiyyət də bir o qədər möhkəmdir”. Əgər bu belədirsə, onda Azərbaycan həqiqətləri bizə nə deyir, Azərbaycanda hakimiyyət kimlərin əlindədir? Fəhlə və kasıb kəndlilərin. Fəhlə və kasıb türk kəndlilərin üçdə biri savadsız, əzilmiş, şüursuzdur. Üçdə biri cahildir. Azərbaycanda yaşayan digər millətlər-ruslar, yəhudilər, ermənilər savad məsələsində, ümumiyyətlə götürdükdə isə mədəniyyət məsələsində daha üstünlüklər. Bizim dövlət quruculuğunda dövlətin dayağını təşkil edən canlı qüvvələrin bu cür nisbətində hər bir ağıllı, etiqadlı marksist məhz bu cür fikirləşməlidir: nə qədər ki, dövlət fəaliyyətinə hazırlıq işində türk zəhmətkeşlər və digər millətlərin zəhmətkeşləri arasında bu cür fərqlər mövcud olacaq, biz bu zəhmətkeşlərin hakimiyyətinin möhkəmliyinə cavab verə bilmərik”.

“Bütün dünya proletarları, birləşin!” - bu, heç də boş sözlər deyildir. Bu heç də şəxsi maddi fayda üçün birliyə çağırış deyildir. Bu sözlərin dərin mənası var, bu sözlər mənəvi birliyə səsləyir. Bu, digər kontekstlərdə həll olunması mümkün olmayan lənətə gəlmiş milli məsələni özündə əks etdirir və onu həll edir.

Və bunu olduğu kimi başa düşməyənlər heç Marksı da başa düşmürlər. Bunu olduğu kimi başa düşmək istəməyənlər isə Marks kimi hərəkət etmək istəməyənlərdir.

O, sadəcə deyir: sən bədbəxt, əzilmiş, qara türk kəndlisi və fəhləsi, elə bu vəziyyətində də qal, çünki sən bu vəziyyətinə görə mən yaxşı yaşayıram. Məhz Nikolay da məmurlar ilə birlikdə belə düşünürdü.

Bəziləri deyir ki, teatr həftədə 3 dəfə rus dramının ixtiyarına, 3 dəfə isə türk dramının ixtiyarına verilməlidir.

Lakin hazırda bu teatra kimin daha çox ehtiyacı var? Türk dram teatrının 30 illik fəaliyyəti dövründə, Azərbaycanın son 2 illik sovet hakimiyyəti dövründə bizim cəmi 3 müsəlman qadın-artistimiz var. Son 30 il ərzində ilk dəfə olaraq teatrdə ərləri ilə yanaşı oturmuş müsəlman qadını görmək mümkündür.

Və yalnız bundan sonra gözəl sözlər naminə, əsarətdə olan qadının azadlığı barədə yazmağa cürət edirsiniz?

Digərləri məktəblərdə türk dilində dərslərin sayının azaldılmasını təklif edir. Siz türk fəhlə və kəndlilərin uşaqlarını hansı dildə digər millətlərin uşaqları ilə yaxınlaşdırmaq istəyirsiniz?

Əgər Marks psixoloq olmasaydı, Marks olmazdı. Bəs sizin psixologiyanız hardadır?

Və burada nöqtə qoyur və deyirsiniz: “Mənim xoşuma rus dili gəlir, mənə rus dilində hər şey aydındır və asandır, Puşkinin gözəl şeirləri rus dilində yazılıb. Mən demək istəyirəm ki, türk uşaqları bunu bilsinlər”

Yaxşı arzudur.

Türk cocuqları təkcə Puşkinin deyil, Şekspir, Şillerin şeirlərini də bilməlidir, lakin onlar bunu, yalnız hər şeydən əvvəl, əsl proletar xalq şairi Sabirin sarsıdıcı mübariz şeirlərini, xalq şairləri Vəqifi, Vidadini, Zakiri öyrənəndən sonra etməlidir. Və bu, Marksa görə düzgün olacaq.

Əgər bütün bunlar, ümumiyyətlə, ümumi işin xeyrinə olaraq deyilsə, onda mən yenə də türk dilində dərslərin sayının azaldılmasını təklif edənlərə təkrar edərdim ki, o özü türk dilini öyrənsin, öyrənsin ki, türk şairi Sabirin peyğəmbəranə şeirlərini öyrənmək imkanı əldə etsin. Mən yenə də təkrar edirəm: o, rus proletar ədəbiyyatında mülkədar və sahibkar əsarətində olan fəhlə sinfinin və kəndlilin bütün yaşantılarını Sabir qədər canlı və obrazlı əks etdirən bir şair tapa bilməyəcək. Və bu şeirləri Sabir dəhşətli irtica illərində yazıb.

Və bütün bunlardan sonra hansısa bir məsul şəxsin belə bir bəyanatından təəccüblənirsən: Bu cür ağır vaxtda hansısa bir Sabirə abidə ucaltmağa nə gərəkdir?

Bunun cavabı: Ya bu yoldaşlar Azərbaycan şəraitini bilmir və səhvlərə yol verirlər və yaxud Marksı pis mənimsəyiblər, Marksın çoxdan yazdığı məsələlərdən baş çıxara bilmirlər. Qoy onda onlar Leninin xalqların milli müqəddaratının təyin olunması məsələsinə kifayət qədər dərinlənəndən toxunduğu “Milli məsələ”ni diqqətlə oxusunlar. Və Azərbaycan şəraitini bilməməkdən və bu məsələləri araşdırmaq bacarığının olmamasından ilk növbədə bizim ümumi inqilab işimiz zərər çəkir. Məsələyə bu cür yanaşma partiyayı parçalayır, fəhlələri pozur, fəhlələr və kəndlilər arasında düşmənçilik toxumu səpir, onlar arasında, eləcə də hakimiyyətə qarşı etimadsızlıq yaradır.

Əslində isə məgər rus fəhlə sinfi Rusiyanın altını üstünə ondan ötrümü çevirib ki, siyasəti davam etdirdisən?

Yox və yox!

Rus fəhləsi tamamilə şüurlu və səmimi olaraq əyalətləri onlara sərbəst surətdə nəfəs almaq və Öz həyatlarını yaşamaq imkanı vermək üçün azad edib, lakin çox təəssüflər olsun ki, aramızda fəhlə sinfi adına layiq olmayan, şovinist əhval-ruhiyyəli elementlər var. Kommunistlər bəyan etməlidirlər ki, onlar heç də rus ərazilərini yığmırlar, bütün millətlərdən olan fəhlələri vahid, mütəşəkkil, şüurlu qüvvəyə çevirməklə öz hakimiyyətlərinin möhkəmlənməsinə çalışırlar.

Lakin mütəşəkkil şüurlu qüvvə yaratmaq üçün bu qüvvələrin ən geridə qalmış hissəsinin bilik səviyyəsinin təbii yolla inkişafına nail olmaq lazımdır. Bu məqsədlə xərclərin 2/3-ü savada və ümumiyyətlə, türklərin təhsilinə,

partiyanın diqqətinin 2\3-u türklərə sərf olunmalıdır. Bundan əlavə, sovet orqanlarını fəaliyyət enerjisinin 2\3 hissəsi də türklər arasında işin təşkilinə yönəldilməlidir. Kimə bizim inqilabın nailiyyətləri qiymətlidirsə, kimlər Azərbaycanı sevir və ruhən Azərbaycanla bağlıdırsa, kimlərə “bütün ölkələrin proletarları, birləşin!” şüarı əzizdirsə, o, məhz bu prinsip üzrə fəaliyyət göstərməlidir. Öz vəzifə kürsülərində qalmaq üçün şirin sözlər işlədən “köçəri quşlar”a isə biz deyirik: bu gün, sabah da Azərbaycanın türk və rus fəhlə-kəndlisi sizin əməyinizi qiymətləndirməyəcək və öz son sözlərini deyəcəklər. Nəhayət, bu məsələyə hüquqi nöqteyi-nəzərdən yaxınlaşmaq olar. Türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan olunub və o, bu dilin bütün hüquqlarından və üstünlüklərindən yararlanmalıdır. Heç kim bunu ləğv etməyə cürət edə bilməz və gücü də çatmaz. Azərbaycan öz doğma dilindən imtina edə bilməz, kiməsə Azərbaycanda bu dilin əhəmiyyətini aşağılamağa da imkan verə bilməz. Qoy bunu, müxtəlif pərdə altında Azərbaycanda türk dilinə qarşı çıxanlar qəti bilsinlər.

Nəriman Nərimanov

Redaksiyadan: Redaksiya bunu bildirməyi özünə borc bilir ki, “Bakı fəhləsi” səhifələrində türk dilinə və ya türk teatrına qarşı yönəlmiş heç bir məqalə olmayıb və bundan sonra da olmayacaq.

**“Bakı fəhləsi”
15 iyun 1922-ci il**

Xatirə

Nərimançılıq

1920-ci illərdən başlayaraq doktor Nəriman Nərimanovun Komissarlar Şurası sədri olduğu zamanlarda “Nərimançılıq” adı altında millətçi bir qrupun meydana çıxdığını eşitməyə çox az idi.

Lakin Nərimançılıq doğrudan da millətçilikmi? Yəni orijinal bir nəzəriyyəmi? Bunu indiyə qədər aydınlaşdırı biləcək bir ədəbiyyata rast gəlmədiyimizdən nərimançılığın tutduğu mövqe təyin edilə bilməmişdi.

Elə zənn edirəm ki, mənim Nəriman haqqındakı xatirələrim nərimançılığın nə olduğu barəsində zəngin bir materialdır ki, bu material Azərbaycan tarixini yazanlar üçün də qiymətlidir.

Mən 1918-ci illərə qədər doktor Nəriman Nərimanovla onun əsərləri vasitəsilə tanış olmuşdum. Lakin 18-ci illərdə sürgündən (Saritsin) Həştərxana qayıtdığım zaman onunla yaxından tanış olmuşdum. Mən hələ Həştərxanda olduğum zamanlar Nərimanovla etdiyim söhbətlər nəticəsində onun əqidə və düşüncəsində mürəkkəb bir fikrin böyüdüynü və onu rahatsız etdiyini hiss edirdim.

Buna görə də mən doktor Nərimanovu millətçi, liberal burjuaziya ziyalısı, avam və siyasət anlamayan bir şəxsiyyət kimi göstərənlərin heç birisi ilə razılaşmırdım.

Mən Bakıda Ordubaddakı məktəb yoldaşım İbrahim Əbilovla görüşüb Nərimanın görüşünə getmək istədiyimi xəbər verdim. Çünki o, Bakı sovetləşəndən sonra Moskvadan təzəcə gəlmişdi. Əbilov da bu arzuda olduğunu bildirdi.

Gündüz saat 11-də icazə alıb doktorun qəbul salonuna getdik. O bizi olduqca gülər bir üzlə qəbul etdi. Rəsmi qəbuldan sonra doktorun əmri olmadan bizə çay gətirdilər. Bu əsnada buzovnalı molla Mirzə Əlinin görüşə gəldiyini xəbər verdilər. Doktor onun gəlməsinə icazə verdi. O içəri girən kimi doktoru qucaqlayıb öpdü, doktor da onu çox səmimiyyətlə öpdü. Mən inqilab rəhbər ilə bir nəfər mollanın əlaqəsində olan bu qədər səmimiyyətə təəccüb etdim.

Görüşə gələnlər çox idi. Söhbət oradan-buradan idi. Saat 4-ə qədər oturub qalxdıq. Çünki Nəriman tez-tez saatına baxırdı. Hamı ayaq üstündə idi. O mənim çiyimdən basıb:

- Otur. Səninlə Həştərxanda yarımçıq qoyduğumuz söhbəti bu gündən etibarən davam etdirməliyik! - dedi. Mən Əbilovla vidalaşıb oturdum.

Nahar gətirdilər. Süfrə o qədər də zəngin və yağlı süfrə deyildi. Mən heç də təəccüb etmədim. Çünki Nəriman şöhrətpərəst olduğuna baxmayaraq təntənə və dəbdəbə sevən adam deyildi.

Mən söhbətin əsas mövzuya gəlməsinə tələsirdim. Onun qəlbində hiss etdiyim toxumun göyərüb-göyərməməsini öyrənməyə çalışdım.

Söhbətlər nəticəsində onun Həştərxanda gördüyüm Nəriman olmadığını və onun tamamilə dəyişdiyini hiss etdim.

Lakin o yenə də Həştərxanda olduğu kimi kommunist olduğunu tez-tez təkrar edirdi. Buna baxmayaraq o, kommunizm məsələlərində bir çox mürəkkəb və qarmaqarışıq fikirlər meydana atırdı.

Onun bütün bəhsləri özünün təzə bir əqidə müəssisi olduğunu göstərirdi. Nəriman deyirdi ki, xalqların irq və adətləri müxtəlif olduğu kimi, düşüncə və zehniyyətləri də bir-birindən ayrıdır. O isbat etmək istəyirdi ki, hər mədə hər bir qidanı həzm edə bilməz.

Buna görə də Nəriman öz nəzəriyyəsində kommunizmi şərtləşdirməyi təklif edirdi. Yaxud o, Şərqə məxsus bir kommunizm tərtib etməyi düşünürdü.

Onun nəzəriyyəsində kommunizm ilə islamıyyəti bərləşdirməq fikri mühüm bir yer tuturdu.

Nərimançılıq eyni zamanda siniflərin təsviyyə etmək məsələsini kommunizm ilə burjuazıyanı bərləşdirməqlə həll etmək istəyirdi. Lakin nərimançılıq bu fikirlə bərabər başqa bir fikir də meydana atmışdı. O deyirdi: “Dünyada bir əqidənin hakim olması milliyətin orijinallığını itirmək deməkdir. Çünki əqidənin milli adət və milli mədəniyyət üzərində böyük bir təsiri ola bilər”.

Nərimançılıq sosializm və kommunizmə sinfi mübarizə yolları ilə deyil, bərləşdirmə yolları ilə getməyi tövsiyə edirdi.

Lakin o bu qədər müxtəlif və bir-birinə zidd olan fikirləri vahid bir qəlibə salmağı bacarmırdı, o həmişə düşünür və çapalayır. Hərdən də bir köməksizliyindən şikayət edərək:

- Məni anlayan yoxdur - deyirdi.

Ancaq nərimançılığı bir nəzəriyyə olaraq təhlil etdiyi zaman millətçiliyin qarmaqarışlıq və mürəkkəb bir şəkli olduğunu görə bilər.

Nərimançılıq bir xülyadan ibarət olsa belə o özlüyündə çox qərib bir nəzəriyyə idi. Doktor Nəriman bütün ziyalı təbəqəni öz ətrafında mərkəzləşdirmişdi. Buna görə də nərimançılığa olan bir hücum avam xalq tərəfindən Azərbaycan xalqına olan bir hücum kimi mənə edilir.

Nəriman öz nəzəriyyəsi ilə sovet üsul-idarəsindən razı qalmayanları da öz tərəfinə çəkmişdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, millətçiliyə təzə qan aşılamaq istəyən bu nəzəriyyə nərimançılar tərəfindən müxtəlif məzmunlarda işlədilir.

Nərimançılardan Dadaş Bünyadzadə, İsrəfilbəyov, Qədirlı və daxiliyyə komissarı Həmid Sultanov və sairləri nərimançılıqla şöhrət tapsa belə, bu nəzəriyyənin nədən ibarət olduğunu anlamırdılar. Onlar ancaq bir qrupa ayrılaraq Mərkəzi Komitəyə və Bakı komitələrinin işlərinə əngəl törədirdilər.

Mən elə zənn edirdim ki, Nərimanın qrupuna qarşı mübarizə aparən Ruhulla Axundov, Əliheydər Qarayev, Həbib Cəbiyev, Mirzədavud Hüseynov, Qəzənfər Musabəyov və sairləri də Mərkəzi Komitənin mənafeyini müdafiə üçün mübarizə aparırdılar.

Onların mübarizələrinin əsas mündərcəti Nəriman Nərimanovu komissarlar şurası sədrliyindən atmaq, onun yerinə Mirzədavud Hüseynov və Musabəyovlardan birini təyin etdirməkdən ibarət idi.

Nərimanov düşmənlərinə qarşı hər cür silahdan istifadə edirdi. O, düşmənlərinin Levon Mirzoyan tərəfindən müdafiə olunduğunu bilməmiş deyildi. Buna görə də birinci növbədə Mirzoyanı həcv etdirir və tək-tək hökumət üzvlərini ifşa etdirməyə çalışırdı.

Lakin buna baxmayaraq Nərimançılardan mövqeyi o qədər də möhkəm deyildi. Çünki bu qrupun görkəmli üzvlərindən Dadaş Bünyadzadənin Nərimanovla axıra qədər həmfikir olacağına etibar yox idi. O, lazım gəldiyi zaman Nərimanovu çox ucuz sata bilərdi. Mərkəzi Komitənin təşəbbüsü nəticəsində Həbib Cəbiyev, Ruhulla Axundov və Mirzədavud Hüseynov ümumittifaq Mərkəzi Komitəsi tərəfindən Moskvaya çağırıldı. Lakin bu çağırış nərimançılığın qalıb gəlməsi kimi mənə edilməməli idi. Çünki partiya bu nəzəriyyəni məhv etmək üçün bütün qüvvəsini sərf edirdi. Nərimançılığı tövsiyə etmək işinə başlanmışdı. Dadaş Bünyadzadə Nərimanı aralıqda tək buraxıb Mirzoyan tərəfinə keçmiş, Həmid Sultanov isə öz müavini Siviridov ilə apardığı mübarizə nəticəsində daxiliyyə komissarlığından götürülüb İran Ədalət Partiyasının katibi təyin edilmişdi.

Nəhayət, doktor Nəriman tərksilah edildi. O, razı qalmadığı işlər barəsində Moskvaya uzun bir məruzə məktubu göndərməyi qərara aldı.

Məruzə məktubunda yazılan məsələləri yoxlamaq üçün məktub Azərbaycan Mərkəzi Komitəsinə göndərilmişdi. Mərkəzi Komitədə də Mirzoyan idi. Məktubda yazılan narazılıqlar da Mirzoyanın əleyhinə idi. Buna görə də məruzə məktubunu müzakirə etmək işini bir firqə təhqiqatı kimi aparmayaraq Nərimanov üzərində bir məhkəmə prosesi qurdular.

Bu prosesdə mən özüm də iştirak edirdim. Orada məktubda yazılan məsələlərin doğru olub-olmaması təhqiq edilmədi. Burada ancaq məktub yazılması işinin siyasi bir səhv olduğunu meydana atmışdılar. Nəticədə bəziləri Nərimanın partiyadan qovulmasını təklif etdilər. İran kommunistlərindən Ağazadələr yuxarıdakı təkliflərlə razılaşmadılar. Onlar Nərimanın güllələnməsini təklif etdilər. Bu hadisə mənə o qədər də təəccübləndirmədi. Çünki Nəriman əleyhinə düzələn qrupu Levon Mirzoyan idarə edirdi. O hər nəcürə olursa Nərimanı ifşa etməli və nüfuzunu düşürməli idi. Mənə təəccübə gətirən bir şey varsa o da Dadaş Bünyadzadənin Nəriman əleyhinə səs verməsi idi.

Bu hadisədən sonra Nərimanla iki kərə də görüşdüm. O, başına gələn hadisələrdən şikayət etmirdi. Bunun faydasız olduğunu anlıyır. O, Azərbaycanda işləyə bilməyəcəyini yəqin etmişdi. O ancaq Azərbaycandakı son görüşümüzdə Dadaş Bünyadzadənin satqınlığından şikayətlənirdi.

Moskvada çalışdığı zaman Zaqafqaziya qurultayına gəlmişdi. Tiflisdən qayıdıb Bakıya gələrkən onunla bir kərə də görüşdük.

Qurultayda ona söz verməmişdilər. O bunu böyük təhqir hesab edirdi. Hətta bu hadisə onun səhhətinə də fəna təsir bağışlamışdı, ürək xəstəliyi şiddət etmişdi. Nəhayət o Moskvaya gedəndən bir az sonra ürək xəstəliyindən öldüyünü eşitdim.

M.S.Ordubadi

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının
Əlyazmalar İnstitutu,
arxiv 16, g.55 (458)

Oğluna yarımçıq qalmış məktubu

1895-ci il yanvarın 15-də Bakıda Tağıyev teatrında ilk dəfə mənim “Nadanlıq” pyesim tamaşaya qoyuldu. Həmin günü mən ədəbi işimin başlanğıcı hesab edirəm. Bu gün 1925-ci il yanvarın 28-i həmin hadisədən 30 il keçir. Dostlarımdan bəziləri bunu bilib həmin günü qeyd etmək istədilər. Onlardan teleqramlar alınmışdır...

Əlbəttə, əgər ciddi düşünsən, demək olar ki, mən heç bir şey etməmişəm. 30 il! Bu müddət ərzində bəzi şeylər etmək olardı. Həmin müddəti mənim bu illərdə yazdıqlarımla müqayisə etdikdə utanmalı olursan...

Digər tərəfdən isə həmin vaxtı təsəvvür etdikdə, bütün şəraiti, həyatımın keçdiyi dolanbac yolları nəzərə alıqda, bir şeydə təskinlik tapırsan ki, az da olsa bir iş görülmüş. Məni əhatə edən mühit, bu mühitin geriliyi, irəliyə hərəkətidəki ətalət, ətrafımızdakı həyat təzahürlərinə soyuq münasibət, millətlər arasında gedən mənasız çəkişmələr, buradan da doğan iztirablar: qan, göz yaşları, yoxsulluq, yalan və bir sıra başqa şeylər, bunlar mənə rahatlıq verməyib, mənim yazdıqlarım bütün bunları göstərir. Bəlkə də bu, çox sönük, bədilikdən uzaq, bacarıqsızlıqla təsvir olunub, mənim öz qüvvə və məkanlarım daxilində yazılarım göstərir ki, mən bir çoxları kimi ətraf mühitə laqeyd qala bilməzdim, mənim qəlbim sakit deyildi, mən istəyirdim və cəhd edirdim ki, bəşəriyyətə heç olmazsa bir xeyir verim.

Bu və yalnız bu, mənə bir qədər təskinlik verir ki, 30 il ərzində ictimai sahədə işləmişəm. Əgəri öz işimlə heç olmazsa on nəfəri həmin “xəstəliyə” yoluxdurmağa nail olmuşamsa, deməli, mən, mənim şüurum o mənada sakit olar ki, mən hədəf yerə yaşamamış, bu geniş, lakin darısqal dünyada bir guşə tuta bilmişəm...

Əziz oğlum Nəcəf! Əgər hələ yaşamaq qismətim varsa, mən səni elə hazırlamağa çalışacağam ki, sən bəşəriyyət üçün daha çox iş görəsən. Lakin əgər mən əbədi məzara tez köçməli olsam, təvəqqe edirəm başqaları üçün daim əzab çəkən atan qədər kiçik bir iş görəsən.

Mənim həyatım daim qayğılarla dolu olmuşdur. Mən iyirmi yaşımdan qardaş və bacılarımın ailəsinə baxmış, bu 30 ildə 11 adam tərbiyə etmişəm. Onlardan 8 qızı ərə vermiş, qardaşımın 3 oğlunu öz az maaşım ilə böyütmüşəm. Bütün bunların hamısını icra etdikdən sonra mən yenə də təhsil almağa başladım. 30 yaşında universitetə daxil olmuş, onu bitirdikdən sonra bütün qüvvəmlə qardaşım Salmanın uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul oldum.

Bütün bu işlərdən mən yalnız indi, qardaşımın sonuncu qızı Xanımı 1924-cü ildə ərə verdikdən sonra azad olmuşam. Mənə bunu bir il keçəndən sonra, yəni 1925-ci ildə yazıram. Bütün bunları ona görə yazıram ki, sən məni bəşəriyyət üçün az iş gördüyüm üçün məzəmmət etməyəsən.

Ümidvaram ki, bu mənada sən öz işinlə mənim əməllərimi davam etdirəcəksən.

Əziz oğlum! Əgər mənim həyatımı araşdırsan, sən əmin olacaqsan ki, mən 1925-ci ilədək başqaları üçün yaşamışam. Bəs sonra? Sonra da belə davam edəcək. Məhz belə ictimai fəaliyyətdə mən təskinlik tapıram, xüsusilə ona görə ki, hazırda Rusiyadakı quruluş mənim mənəvi aləmlə uyğun gəlir.

Mən insanın insan tərəfindən istismarının əleyhinəyəm. Mən bütün varlığım ilə harada olursa-olsun köləliyin əleyhinəyəm. Mən bəşəriyyətin tezliklə azadlığa çıxması, nadanlıqdan, habelə köləlikdən azad olması yollarını axtarırdım.

Mən sosial-demokrat idim, lakin bu təşkilat getdikcə daha çox idealdan uzaqlaşır. Mən bolşeviklərin proqramını xüsusi inamla qəbul etmişəm, belə ki, mən bunda öz məramımın: dünyada köləliyin məhvinin həyata keçməsinə görürdüm.

Bəlkə də sən bu sətirləri oxuyan vaxt bolşevizm olmayacaq. Ancaq bu o demək deyil ki, bolşevizmi lazım deyil. Bu ona dəlalət edəcək ki, biz onu qoruya bilməmiş, ona lazımı qiymət verməmiş, işimizə pis yanaşmamışıq. Açıq demək lazımdır: biz əldə etdiyimiz hakimiyyətdən o qədər təkəbbürlü olmuşuq ki, boş işlərlə və çəkişmələrlə məşğul olaraq, əsl işi əldən buraxmışıq.

Hakimiyyət çoxlarını korlayır. Belə də oldu: hakimiyyət bir çox görkəmli işçiləri korladı. Onlar nəhəng bir dövlətin müqəddaratını öz əllərinə almaq və diktator olmaq qərarına gəldilər... Bu ilk zamanlarda zəruri idi. Lakin indiyədək bu vəziyyəti davam etdirmək, bolşevizmi süquta aparmaq demək idi.

İndi mən bu sətirləri sənə yazarkən iş o yerə çatıb ki, Lenindən sonra özlərini onun “qanuni varisləri” adlandıranların dövləti idarə etməyi bacarmamaları nəticəsində əmələ gəlmiş böyük nöqsanlarımız barədə kommunistlər öz aralarında da danışa bilmirlər.

Bütün bunlar haqda sən mənim MK-ya yazdığım geniş məruzəmdən biləcəksən. Bu məruzədən sənə çox şey aydın olacaqdır, həmin məruzədən sənə bəlli olacaq ki, bir çoxlarının cəsarəti çatmadığı, öz vəzifə və hakimiyyətlərini itirəcəklərindən qorxaraq susduqları şeylər haqqında sənənin atan danışmaqdan çəkinməmişdir. Mənim əziz Nəcəfim! Hakimiyyət dalınca qaçma, çünki o, adamı korlayır. Əgər sən adamı tanımaq, onun bütün daxili aləmini bilmək istəyirsənsə, həmin adamı bir müddət vəzifə başına qoy. Həmin adam bütün bacarığını və nöqsanlarını biruzə verəcəkdir. Buna görə də əgər sən kütləni müvəffəqiyyətə, aldatmadan, öz arxanca aparmağa hazır deyilsənsə yaxşısı budur, bu işdən imtina et... Əgər kütlə (fəhlələr və kəndlilər) sənə qiymət qoyurlarsa, sənənin hakimiyyət başında qalmasını labüd hesab edirlərsə, sənə inanırlarsa və bu inamla əlaqədar ümumi işə müəyyən mənfəət verəcəksənsə, onda imtina etmə. Əgər sən zərrə qədər də olsa hiss etsən ki, səni seçməyə kimsə məcbur edir onda imtina et. Əks halda sən nəinki, kütlənin hətta öz qarşısında da ləyaqətini itirərsən. Hər dəfə dərk edəndə ki, səni hakimiyyətə qabiliyyətin üçün deyil, məcburən təyin etmişlər, onda sən daim vicdan əzabı çəkəcək, öz mənliliyini təkcə kütlə qarşısında deyil, habelə öz qarşısında da itirəcəksən. Sənənin dünya görüşündəki sonrakı pozulma məhz buradan başlayacaqdır.

Bu, ictimai xadimin həyatında ən qorxulu andır. Bütün bunlara o vaxt dözmək olar ki, sən sərbəst həyata hazır olasan. Bu nə deməkdir? Sənə aydın olmaq üçün mən öz həyatımdan misal gətirmək istəyirəm.

Sən artıq bilirsən ki, mən 30 yaşında kamal attestatı imtahanı vermişəm ki, universitetə daxil olum. Lakin sonra mən hara daxil olum? - sualı qarşısında durdum. Həyatımın bütün şəraiti və yaşıma məcbur edirdi ki, tezliklə universitet təhsili alım. Ona görə də elə fakültə seçmək lazım idi ki, az vaxt tələb etsin.

Mənim qarşımda belə bir sual dururdu: hüquq fakültəsinə (o vaxtlar o asan fakültə hesab olunurdu) və ya təbiyyat fakültəsinə (burada 4 il oxumaq lazım idi). Həmin fakültələri bitirdikdən sonra ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdən və idarələrdən asılı vəziyyətinə düşmək olardı. Ona görə də mən onlardan imtina edib tibb fakültəsinə daxil oldum ki, həyatımda başqalarından az asılı olum. Bu, bir səbəb idi.

Digəri: sənənin nənən və mənim anam Həlimə ürəyi yumşaq, sadə qadın idi. O, ehtiyacda olanlara yardım edir, xəstə qonşulara qayğı göslərir, bir parça çörəyi onlarla bölürdü və s. Uşaq yaşlarından mən bütün bunları görürdüm və bunlar mənə təsir edirdi... Ona görə də tibb fakültəsində oxumaq müddətinin uzun olması və çətinliyinə baxmayaraq mən həmin fakültəyə daxil olmağı qərara aldım ki, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdən və idarələrdən asılı olmayıb daha artıq mənəvi zövq alım.

Moskva, 28 yanvar 1925-ci il.

Aşırı Akif Abduləzim oğlu (Vəliyev)

1969-cu il fevral ayının 15-də Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndində anadan olub. 1986-cı ildə Daş Salahlı kənd 1 sayılı orta məktəbini fərqlənmə attestatı ilə bitirib. 1988-90-cı illərdə hərbi xidmət keçib. 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olub, 1999-cu ildə təhsilini başa vurub. BDU-da təhsil aldığı illərdə paralel olaraq Azərbaycan Jurnalist Sənətkarlığı İnstitutunda oxuyub. Jurnalist ixtisası üzrə magistrdir. Orta məktəb illərindən başlayaraq dövrü mətbuatda müntəzəm olaraq məqalələri, bədii yazıları çap olunub. 1996-cı ildə “Şərq” ictimai-siyasi qəzetini təsis edərək nəşr etdirib. Həmin vaxtdan etibarən “Şərq” qəzetinin baş redaktorudur.

1993-cü ildə ABŞ-ın rəsmi dövlət agentliyi YUSIA-nın dəvətilə bu ölkədə olub, “Amerikada jurnalistika” kursunu bitirib. ABŞ, Almaniya, Türkiyə dövlətlərində bir çox beynəlxalq konfransların iştirakçısıdır.

2005-ci ildə İsveçin Stokholm şəhərində keçirilən Dünya Azərbaycanlıları Konqresində Məclis üzvü və Məclis katibi seçilib.

Azərbaycanda dörd, Türkiyədə çap olunan bir kitabın müəllifidir.

2005-ci ildə Akademik Yusif Məmmədliyəv adına beynəlxalq mükafata layiq görülüb.

Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin jurnalistika fakültəsinin müəllimidir.

2005-ci ildə jurnalistikanın inkişafında xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə “Tərəqqi” medalı ilə mükafatlandırılıb.

Ailəlidir, üç övladı var.

Korrektor:
Kəklük Abbasova

Yığılmağa verilmiş 11.09.2006.
Çapa imzalanmış 22.10.2006.
Şərti çap vərəqi 6,6. Sifariş № 448.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: **prof. N.B.Məmmədli**

E-mail: nurlan1959@yahoo.com
Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4